

Kino i teatr pod okupacją

Polskie środowisko teatralne i filmowe
w czasie II wojny światowej

**– Jestem przeciwny urządzaniu teatrów, kin i kabaretów dla Polaków. Po co im przypominać [...] to, co utracili.
– W grę mogą [...] wchodzić co najwyżej złe filmy, względnie takie, które obrazują wielkość i siłę Rzeszy Niemieckiej.**

Z rozmowy ministra propagandy III Rzeszy
Josepha Goebbelsa z Generalnym Gubernatorem
Hansem Frankiem, 31 października 1939 r.

Wystawa przygotowana przez Biuro Edukacji Narodowej
Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku

Autor:
Bartosz Januszewski
Recenzenci:
dr Władysław Bułhak
dr Milena Romanowska
Redakcja i korekta:
Anna Świtalska-Jopek
Projekt graficzny:
Bartłomiej Siwek

Partner wystawy:

**NARODOWE
ARCHIWUM
CYFROWE**

Materiały ze zbiorów:
Biblioteki Narodowej (BN)
Filmoteki Narodowej (FN)
Imperial War Museum (IWM)
Instytutu Pamięci Narodowej (IPN)
Muzeum Auschwitz-Birkenau (MAB)
Muzeum Powstania Warszawskiego (MPW)
Narodowego Archiwum Cyfrowego (NAC)

POD ZABORAMI

Prószyński i inni.

Polscy pionierzy światowej kinematografii

Wśród wielu wynalazków **Kazimierza Prószyńskiego** była opracowana w 1908 r. ręczna kamera filmowa, zwana aeroskopem. Afisz z lat 20. XX w. reklamujący odczyt Prószyńskiego na temat techniki filmowej. (BN)

Dzieje polskiej kinematografii zapoczątkował **Kazimierz Prószyński**, który w 1894 r. skonstruował **pleograf**, wyprzedzając o rok powstanie kinematografu. Chociaż jego wynalazek się nie upowszechnił, polski wynalazca należy, obok braci Lumière, do prekursorów światowej kinematografii.

Do pionierów myśli filmowej zalicza się **Bolesława Matuszewskiego**, w latach 1896–1898 nadwornego fotografa cara Mikołaja II. W swoich publikacjach Matuszewski podkreślał ogromną wartość dokumentacyjną kina jako źródła historycznego.

Innym Polakiem, który zrewolucjonizował kinematografię, był **Jan Szczepanik**. Ten wiejski nauczyciel z Podkarpacia zbudował w 1897 r. protoplastę telewizora – **telektroskop**. Było to urządzenie do przesyłania kolorowego obrazu ruchomego wraz z dźwiękiem.

Panowie, ten człowiek jest pierwszy w kinematografii, ja jestem drugi.

Louis Lumière o Kazimierzu Prószyńskim

W 1900 r. **Jan Szczepanik**, określany mianem „polskiego Edisona” (na zdjęciu z pierwszej połowy lat 20. XX w.), opatentował system produkcji filmu barwnego. (NAC)

Kazimierz Prószyński w 1907 r. Pod koniec II wojny światowej Prószyński został zamordowany w niemieckim obozie koncentracyjnym Mauthausen. (FN)

W 1895 r. **Piotr Lebedziński** (na zdjęciu z początku XX w.) skonstruował tzw. kinematograf Lebedzińskiego. Rejestrował on ruchomy obraz nie za pomocą taśmy celulozowej, lecz z wykorzystaniem szklanych klisz. (FN)

POD ZABORAMI

Początki filmu na ziemiach polskich (1894–1918)

Od lewej: **Aleksander Hertz** (producent), Jan Skarbek-Malczewski (operator), Józef Ostoja-Sulnicki (reżyser) podczas pracy nad filmem *Meir Ezołowicz* z 1911 r. W ciągu 25 lat swojego istnienia wytwórnia zrealizowała ponad 60 filmów. (FN)

Film *Pruska kultura* z 1908 r. przedstawiał walkę z polskością w zaborze niemieckim. Film nie został dopuszczony do rozpowszechniania przez władze carskie, był natomiast wyświetlany we Francji – pod tytułem *Cierpienia Polski*. (FN)

Pola Negri (na stronie tytułowej broszury z lat 20. XX w.) zagrała w kilku ważnych produkcjach „Sfinksa”: *Niewolnicy zmysłów* (1914), *Ochronie warszawskiej i jej tajemnicach* (1916), *Bestii* (1917) oraz *Carskiej faworycie* (1918). Słynna aktorka wcielała się najczęściej w role kobiet fatalnych. (BN)

W 1902 r. powstały dwa krótkometrażowe filmy Prószyńskiego – *Przygoda dorożkarza* oraz *Powrót birbanta*. Obie produkcje, w których wystąpił Kazimierz Junosza-Stępowski (na zdjęciu jako pasażer dorożki w *Powrocie birbanta*), otwierały nowy rozdział w historii polskiego filmu – kino fabularne. (FN)

Historię X Muzy nad Wisłą otwiera niezachowana do naszych czasów *Ślizgawka w Łazienkach* (1894–1896), pierwszy film Prószyńskiego zrealizowany za pomocą pleografu. Pierwsza wytwórnia filmowa na ziemiach polskich – **Paryska Fotografia Lux Sigismond et Comp** – powstała w Warszawie w 1895 r. Pierwsze stałe kino – **Gabinet Iluzji** – otwarto 4 lata później w Łodzi.

W 1908 r. miała miejsce premiera filmu *Pruska kultura*. Dzieło to jest najstarszym zachowanym polskim filmem fabularnym. W tym samym roku światło dzienne ujrzała komedia *Antoś po raz pierwszy w Warszawie*, z Antonim Fertnerem w roli tytułowej. Film nie zachował się do dnia dzisiejszego.

Prawdziwy przełom w dziejach polskiej kinematografii stanowiło uruchomienie przez **Aleksandra Hertza** w 1909 r. Warszawskiego Towarzystwa Udziałowego „Sfinks”. Hertz był pierwszym producentem na skalę europejską, a kierowana przez niego wytwórnia stworzyła podwaliny pod rodzimy przemysł filmowy. Zastugą Hertza było odkrycie Apolonii Chałupiec (Poli Negri).

II RZECZPOSPOLITA

Pierwsze dziesięciolecie Polski Odrodzonej (1919–1929)

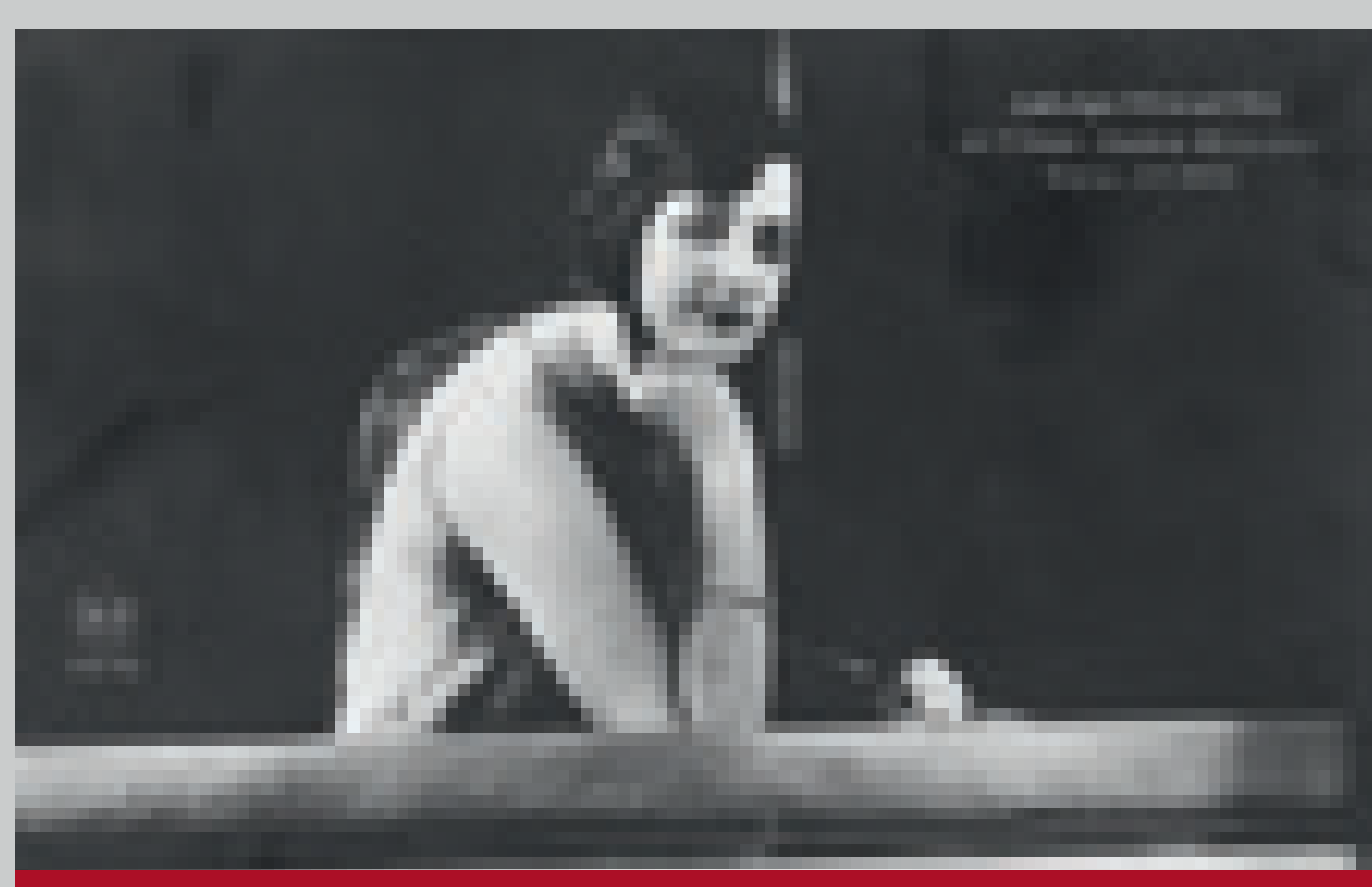
Film **Pan Tadeusz** wszedł na ekrany kin w listopadzie 1928 r., na dziesięciolecie odrodzenia państwa. Realizatorzy adaptacji słynnej epopei zaakcentowali w niej ideową jedność i tożsamość czynu zbrojnego legionistów Jana Henryka Dąbrowskiego i Józefa Piłsudskiego. (FN)

Film **Cud nad Wisłą** miał premierę w czasie obrad pokojowych w Rydze w marcu 1921 r. Obraz *Dla Ciebie, Polsko* ujrzał światło dzienne w czerwcu 1920 r., w okresie ofensywy bolszewików na Warszawę. Kręcone z rozmachem sceny batalistyczne zrealizowano przy pomocy wojska. (FN)

Kult **Józefa Piłsudskiego**, widoczny szczególnie po 1926 r., wywarł znaczący wpływ na rodzimą kinematografię. Ostatnia sekwencja filmu *Mogiła nieznanego żołnierza* z 1927 r. była czytelną apoteozą armii oraz pierwszego marszałka Polski. (BN)

Jadwiga Smosarska w 1927 r. (NAC)

Rodzima kinematografia była ważnym czynnikiem integrującym odradzające się państwo. Zagrożenie dla świeżo odzyskanej niepodległości znalazło odzwierciedlenie w tematyce dwóch filmów z 1920 r.: ***Dla Ciebie, Polsko*** i ***Cud nad Wisłą***. Obie produkcje mobilizowały Polaków do walki z bolszewikami i kreowały postawy patriotyczne.

Znak rozpoznawczy niemego kina polskiego stanowiły **adaptacje literackie**. W latach 20. zekranizowano dzieła najpopularniejszych wówczas prozaików, Władysława Reymonta i Stefana Żeromskiego: *Chłopi* i *Rok 1863* (oba filmy z 1922 r.) oraz *Ziemia obiecana* (1927) i *Przedwiośnie* (1928).

Próbką przełamania dominującej stylistyki patriotycznej i martyrologicznej były ekranizacje **Henryka Szaro**, najwybitniejszego reżysera kina niemego (m.in. dramat psychologiczny *Mocny człowiek* z 1929 r.). Artysta został zamordowany w czasie II wojny światowej.

W pierwszej dekadzie Niepodległości powstało ponad **120 filmów niemych**. Dominowały **melodramaty**, łączące wątki historyczne i narodowe z pierwiastkiem romansowym. Pierwsze komedie powstaną w latach 30.

Wyparcie kina niemego w latach 30. przez dźwięk przyczyni się do zrujnowania wielu karier aktorskich (np. Poli Negri). Z kolei inna gwiazda filmu niemego, **Jadwiga Smosarska**, nie tylko sprosta wyzwaniom ery dźwięku, ale ugruntuje pozycję najpopularniejszej aktorki filmowej II RP.

II RZECZPOSPOLITA

Przełom dźwiękowy lat trzydziestych

Adolf Dymśa (po prawej) był najwybitniejszym aktorem komediowym Polski międzywojennej. Powszechnie uwielbiany „Dodek” najczęściej grał warszawskich cwaniaków lub prostodusznych chłopaków z przedmieścia. (NAC)

W 1930 r. powstał pierwszy polski film wykorzystujący technikę dźwiękową: *Moralność pani Dulskiej*. Pierwszym obrazem, którego dźwięk zarejestrowano bezpośrednio na taśmie filmowej, była komedia romantyczna *Każdemu wolno kochać* z 1933 r.

W latach 30. polska kinematografia została zdominowana przez **komedię** (najpopularniejsze to m.in.: *Piętro wyżej* z 1937 r., *Paweł i Gawęł* z 1938 r. oraz *Sportowiec mimo woli* z 1939 r.).

Wśród najbardziej kasowych produkcji międzywojnia znalazły się również melodramaty, np. *Pod Twoją obronę* z 1933 r. **Józefa Lejtesa**. Lejtes, uważany za najwybitniejszego reżysera II RP, realizował również filmy o tematyce historycznej: *Młody las* z 1934 r. oraz *Barbara Radziwiłłówna* z 1936 r.

Obrazami penetrującymi świat przedmieść i nizin społecznych były *Dziewczęta z Nowolipek* (1937), *Granica* (1938) i *Strachy* (1938). Ten ostatni film powstał w **Spółdzielni Autorów Filmowych** – wytwórni, której celem było propagowanie filmu artystycznego i zaangażowanego społecznie.

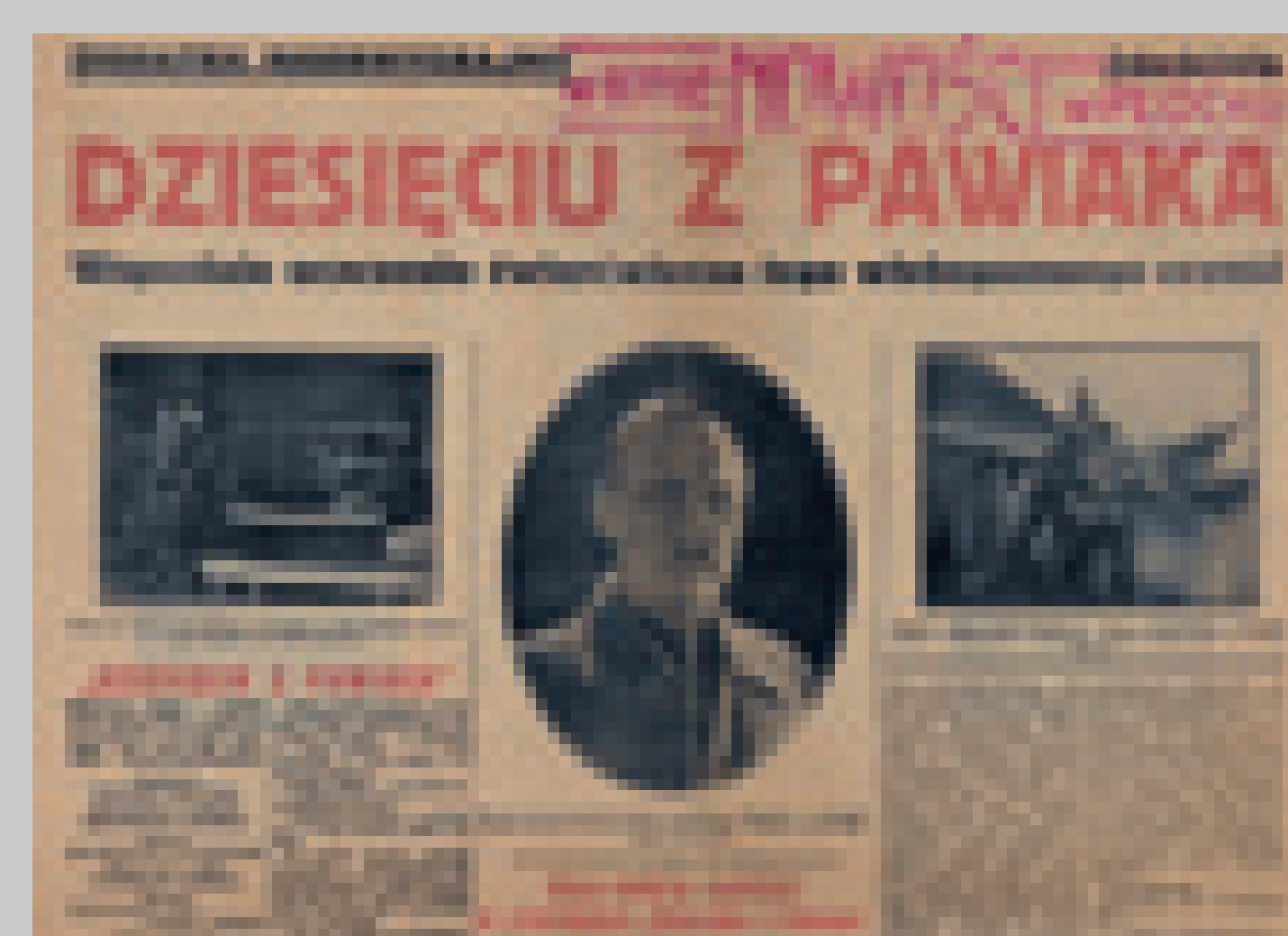
Najbardziej płodnym reżyserem okresu międzywojennego był **Michał Waszyński**, który w latach 1929–1939 zrealizował ponad 40 filmów. Były to głównie komedie oraz melodramaty. W latach 30. powstało w Polsce ok. **170 filmów fabularnych**.

Część ukończonych w 1939 r. filmów trafiła do kin już w okresie okupacji niemieckiej, m.in. *Ja tu rządę* i *Sportowiec mimo woli* Mieczysława Krawicza, *Przez łązy do szczęścia* Jana Fethkego oraz *Testament profesora Wilczura* Leonarda Buczkowskiego, autora pierwszego powojennego filmu *Zakazane piosenki* (1946).

Antoni Fertner był jednym z najpopularniejszych artystów komediowych Dwudziestolecia. (NAC)

Dramat *Dziesięciu z Pawiaka* z 1931 r. był rekonstrukcją autentycznych wydarzeń z 1906 r., w czasie których bojownicy PPS uwolnili z więzienia 10 skazanych na śmierć kolegów. (BN)

Dybuk z 1937 r. był najwybitniejszym filmem w języku jidysz wyprodukowanym w II RP. Przedstawiający żydowską obyczajowość religijną i folklor obraz był unikalnym zapisem świata, który nie przetrwał apokalipsy II wojny światowej. (FN)

List do matki (A briwele der Mamen) z 1938 r. był jednym z czterech filmów żydowskich zrealizowanych przez Józefa Greena. (BN)

WARSZAWA 1939

Kronika oblężonej Warszawy

Prezydent Warszawy **Stefan Starzyński** powołał Czołwkę Filmową przy Dowództwie Obrony Stolicy. Jej zadaniem było dokumentowanie bohaterskiej postawy obrońców oraz skali zniszczeń miasta. W zamierzeniu kronika miała ukazywać również niezłomną postawę ludności cywilnej. (BN)

Operator **Stanisław Lipiński**, reżyserzy Roman Banach, Jerzy Gabryelski, Juliusz Gardan, Mieczysław Krawicz i Jerzy Zarzycki weszli w skład „ekipy Starzyńskiego”. Zrealizowany materiał dokumentował głównie działania w lewobrzeżnej części miasta, między 15 a 20 września 1939 r. (NAC)

Kadry Kroniki przedstawiają cywilów obserwujących pożar Zamku, po czym spieszenie rozchodzących się. Na przesuwających się obrazach widać zbombardowane domy, kikuty wypalonych kamienic i zdemolowane szpitale. (IPN)

17 września 1939 r. kamery zarejestrowały **płonący Zamek Królewski**. (IPN)

W pierwszych dniach września 1939 r. Warszawę opuścili operatorzy kroniki filmowej Polskiej Agencji Telegraficznej (PAT). W tej sytuacji powołano **Czołwkę Filmową**, której zadaniem było utrwalenie działań wojennych w oblężonej stolicy.

Najwięcej ujęć poświęcono zniszczeniom Starówki i Śródmieścia. Przedstawiają one m.in. pożary archikatedry św. Jana Chrzciciela, Zamku Królewskiego i kościoła Św. Trójcy.

Kamera uchwyciła warszawiaków przemykających chodnikami, dźwigających ocalały z pożogi dobytek. Niektórzy chowają się pod murami świątyń, inni bezradnie przetrząsają rumowiska domów. Ciała ludzi i koni są pospiesznie grzebane na placach i skwerach.

Żołnierze z rozbitych oddziałów w zwartym szyku przemieszczają się w kierunku swoich redut. Strażacy heroicznie trwają na posterunku, bezskutecznie próbując opanować sytuację w coraz silniej zasnutej pożarami i trującym dymem stolicy.

Na początku lat 60. odkryto na Starym Mieście jedną z rolek materiału zrealizowanego przez „**ekipę Starzyńskiego**”. Taśmy te, zmontowane jeszcze w czasie walk, stały się podstawą **Kroniki oblężonej Warszawy**.

Makabryczny przekaz płynący z ekranu w zestawieniu z upiorną ciszą – film pozbawiony był dźwięku – stał się krzykiem konającego miasta i niemym requiem dla jego mieszkańców.

WARSZAWA 1939

Oblężenie Julienu Bryana

Kadr z filmu **Oblężenie** – 9-letni Ryszard Pajewski siedzący w miejscu, gdzie stał jego dom. Dokument Bryana stał się oskarżeniem wobec barbarzyńskich metod prowadzenia przez Niemców wojny. (IPN)

Bezcennym świadectwem bohaterkiej obrony stolicy i dowodem na niemieckie barbarzyństwo był zrealizowany przez **Julienu Bryana** film *Oblężenie* (ang. *Siege*). Amerykański dokumentalista utrwalił na taśmie filmowej sytuację mieszkańców w atakowanej z lądu i powietrza stolicy.

Bryan był jedynym zagranicznym dziennikarzem, który zdecydował się pozostać w Warszawie. 21 września 1939 r. opuścił wraz z amerykańskimi dyplomatami płonąącą stolicę, przemycając taśmy z zarejestrowanym materiałem. Powstał z nich **10-minutowy dokument *Oblężenie***, wyświetlany w amerykańskich kinach wiosną 1940 r.

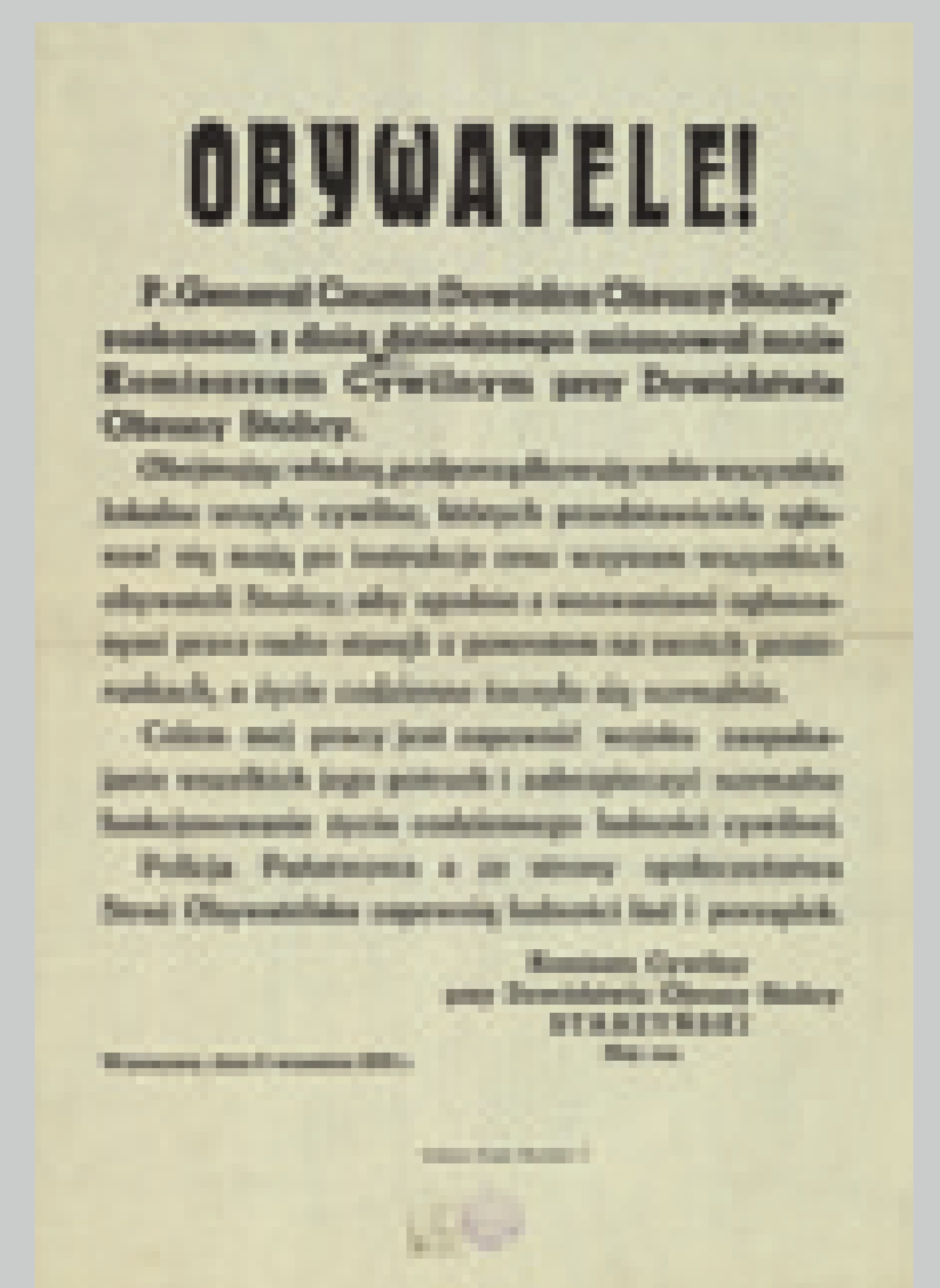
W rolę narratora wszedł sam Bryan, którego komentarz był wołaniem o pomoc dla osamotnionej Polski. Dokument pełnił jednocześnie funkcję kontrpropagandową wobec kłamstw Goebbelsa na temat rzekomych zbrodni na mniejszości niemieckiej w Polsce. Film Bryana był w 1941 r. **nominowany do Oscara**.

Jakże dzielni muszą być Wasi żołnierze, skoro społeczeństwo przybrało postawę godną najdzielniejszego żołnierza. Nawet dzieci zachowują się po męsku. Naród taki nie może być zwyciężony.

Fragment wywiadu udzielonego przez Julienu Bryana 16 września 1939 r. w „Ekspresie Porannym”

Julien Bryan przebywał w Warszawie od 7 do 21 września, z narażeniem życia dokumentując zbombardowane domy, szpitale, a przede wszystkim cierpienia ludności cywilnej. (IPN)

Prezydent Starzyński został 8 września 1939 r. powołany na stanowisko Komisarza Cywilnego przy Dowództwie Obrony Warszawy. Jeszcze tego samego dnia udostępnił amerykańskiemu reporterowi auto, tłumacza i ochronę. (BN)

Uchodźcy na Moście Poniatowskiego. Zdjęcie wykonane przez Julienu Bryana. (IPN)

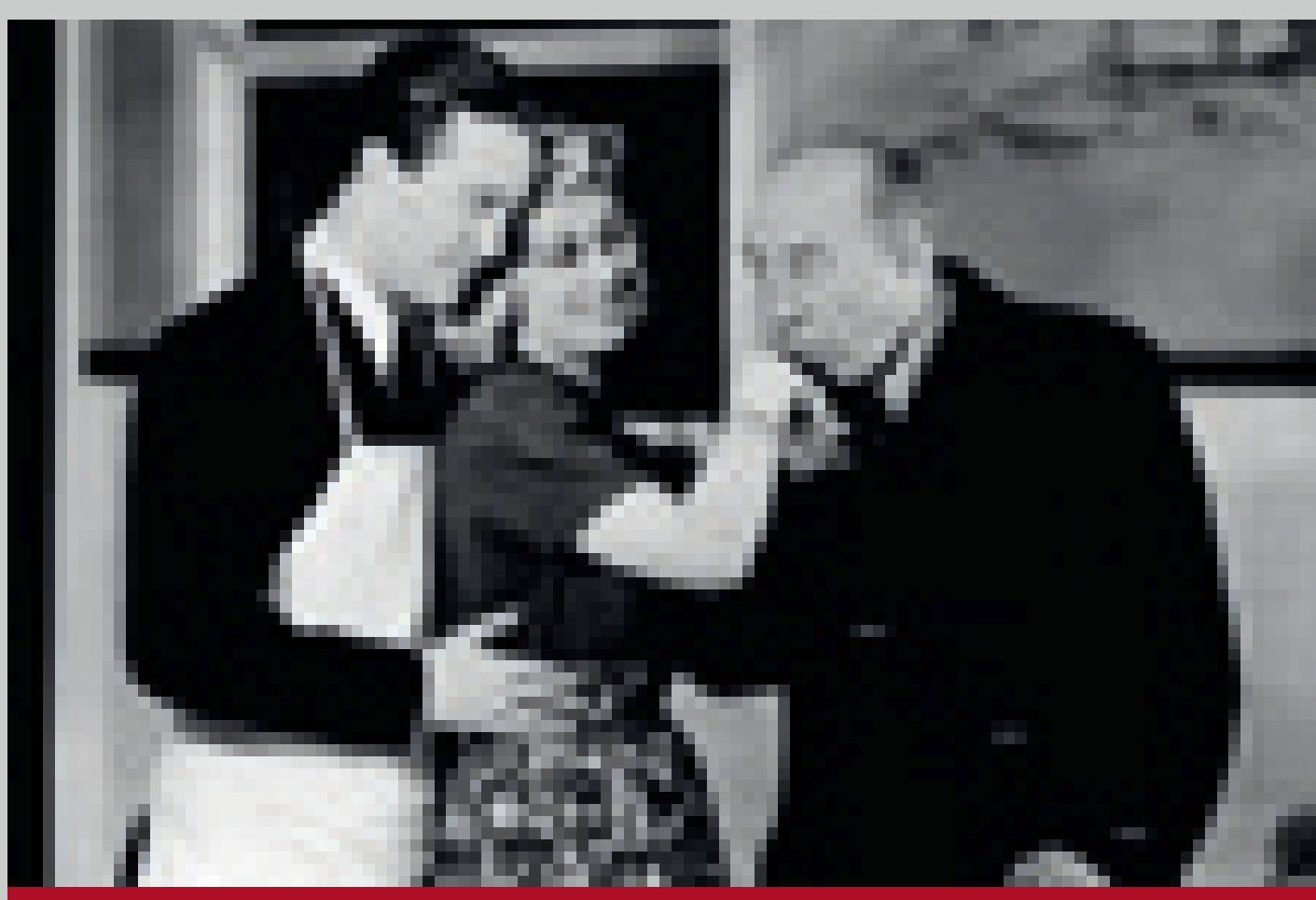

POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Koncesjonowane kino i teatr w GG

Maria Malicka była jedną z nielicznych aktorek, które zdecydowały się na jawną kolaborację. Na zdjęciu Maria Malicka, Roman Niewiarowicz i Adolf Dymśza w Teatrze Komedia (1942). (NAC)

Kazimierz Junosza-Stępowski był jednym spośród 200 aktorów (na 2,5 tys.), którzy podjęli pracę w jawnych teatrach. Artyści kierowali się różnymi motywacjami, w tym koniecznością utrzymania rodziny. Na zdjęciu Kazimierz Junosza-Stępowski (po prawej) z Iną Benitą i Zbigniewem Rakowieckim w Teatrze Komedia (1942). (NAC)

Adolf Dymśza występował na jawnych scenach warszawskich, niosąc jednocześnie pomoc ofiarom wojny – żołnierzom, inwalidom, sierotom, a także zamkniętym za murami getta przyjaciółom. (BN)

Przy występach artystów polskich nie ma żadnych zastrzeżeń co do obniżania i erotyzowania programów.

Okólnik Wydziału Propagandy GG z 1940 r.

Theater der Stadt Warschau powstał w 1940 r. z inicjatywy kolaboranta Igo Syma. Na zdjęciu z 1941 r. Hans Frank podczas przedstawienia w loży honorowej. (NAC)

Przemysł filmowy na okupowanych ziemiach polskich został zlikwidowany. Kina i teatry przejęła administracja niemiecka. Każdy reżyser, aktor, kompozytor i dramaturg musiał rejestrować się w Urzędzie Propagandy, by uzyskać **koncesję na wykonywanie zawodu**.

Na ziemiach anektowanych do Rzeszy polska kultura została całkowicie wyeliminowana. Inaczej było w Generalnym Gubernatorstwie, gdzie jej funkcjonowanie ograniczono do **najbardziej prymitywnych form**.

Na deskach teatrów można było wystawiać jedynie **operetki, rewie i komedie**. Wbrew oczekiwaniom okupanta niektóre przedstawienia prezentowały wysoki poziom artystyczny.

W 1940 r. **Tajna Rada Teatralna** i **podziemny ZASP** uchwałyły **bojkot jawnych teatrów**. Przychylono się do rejestracji artystów w roli kawiarnianych konferansjerów i piosenkarzy. Równoległe rozpoczął działalność tajny **Polski Instytut Sztuki Teatralnej**. Sceny konspiracyjne funkcjonowały w Warszawie i Krakowie.

Wielu aktorów zatrudniało się w charakterze kelnerów i piosenkarzy, m.in. Mieczysława Ćwiklińska, Tola Mankiewiczówna, Franciszek Brodniewicz. Popularnością cieszyły się recitale w **kawiarni „U Aktorek”**, w czasie których śpiewano zakazane piosenki patriotyczne.

Artyści imali się różnych zajęć. Wiktor Biegański pracował jako tramwajarz, Juliusz Osterwa został wykładowcą w seminarium duchownym, Aleksander Zelwerowicz – dozorcą. Jadwiga Żmijewska karmiła wszy w Instytucie prof. Weigla, reżyser Iwo Gall sprzedawał papierosy, równoległe prowadząc tajne studio dramatyczne.

W 1941 r. pracownik Biura Informacji i Propagandy AK notował: **Najtrudniej jest żyć i utrzymać się ludziami nauki, artystom i innym pozbawionym zmysłu praktycznego**. Aktorom będącym w najtrudniejszej sytuacji materialnej skromne fundusze przekazywała Tajna Rada Teatralna.

POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Heimkehr. Kino i teatr jako narzędzie propagandy

W filmie *Heimkehr* Polacy zostali przedstawieni jako ci, którzy nie wahają się dokonać największych zbrodni. Propagandowy przekaz fabuły jest czytelny – tylko Adolf Hitler może przerwać tę spiralę agresji wobec swoich rodaków i na powrót połączyć ich z niemiecką ojczyzną. (NAC)

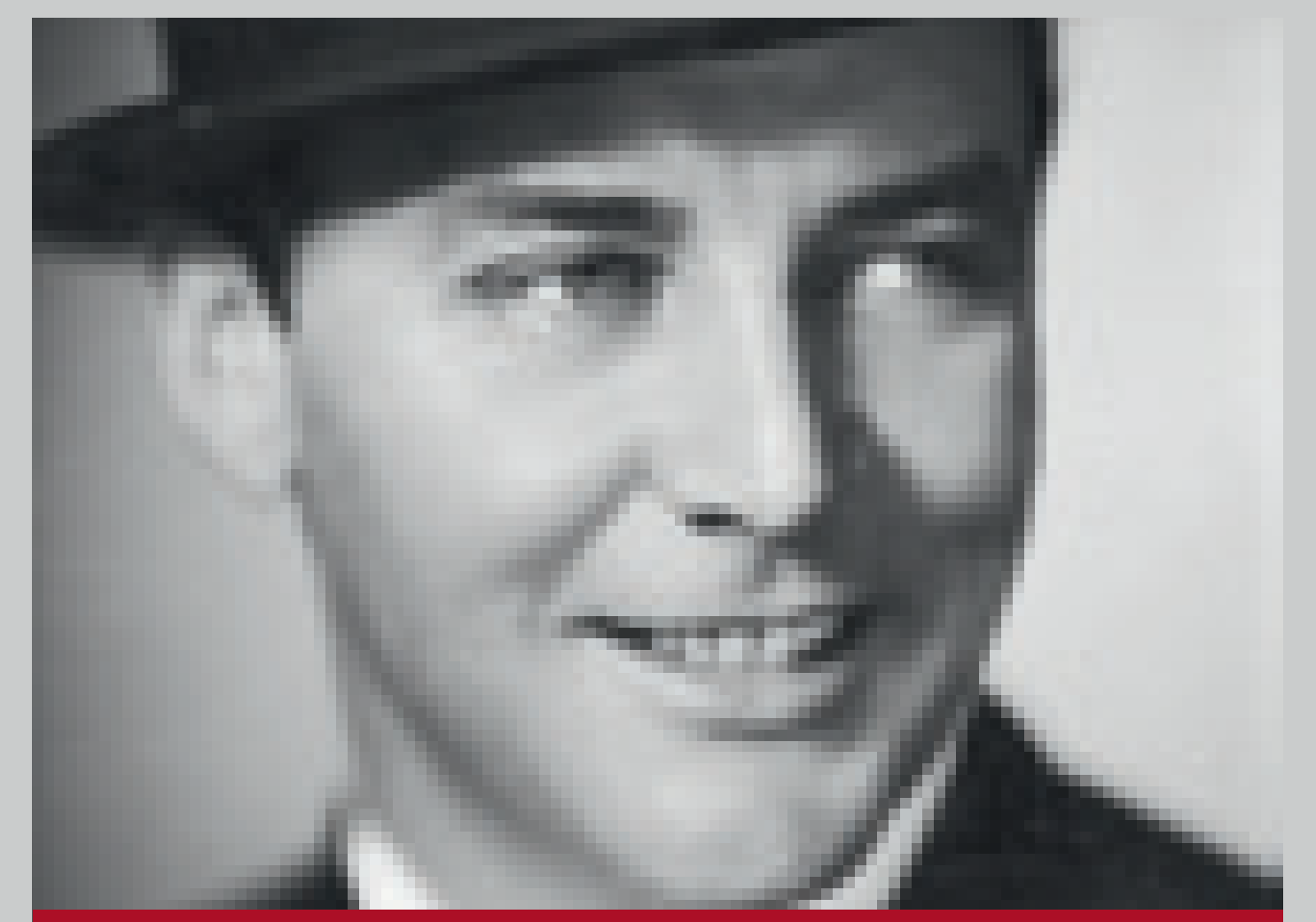
Realizacja filmu *Heimkehr* (*Powrót do ojczyzny*) przebiegała pod czujnym okiem ministra propagandy **Josepha Goebbelsa** i szefa SS **Heinricha Himmlera**. Aby uwiarygodnić propagandowy przekaz filmu, w rolach czarnych charakterów obsadzono polskich aktorów.

Za rekrutacją do filmu odpowiadał **Igo Sym**. W filmie wystąpiło kilku polskich artystów, m.in. **Józef Kondrat** i **Bogusław Samborski**. Pierwszy z nich odpokutował uczestnictwo w tej haniebnej produkcji służbą w partyzantce, drugi – zmuszony szantażem – ocalił w ten sposób życie swojej żony Żydówki.

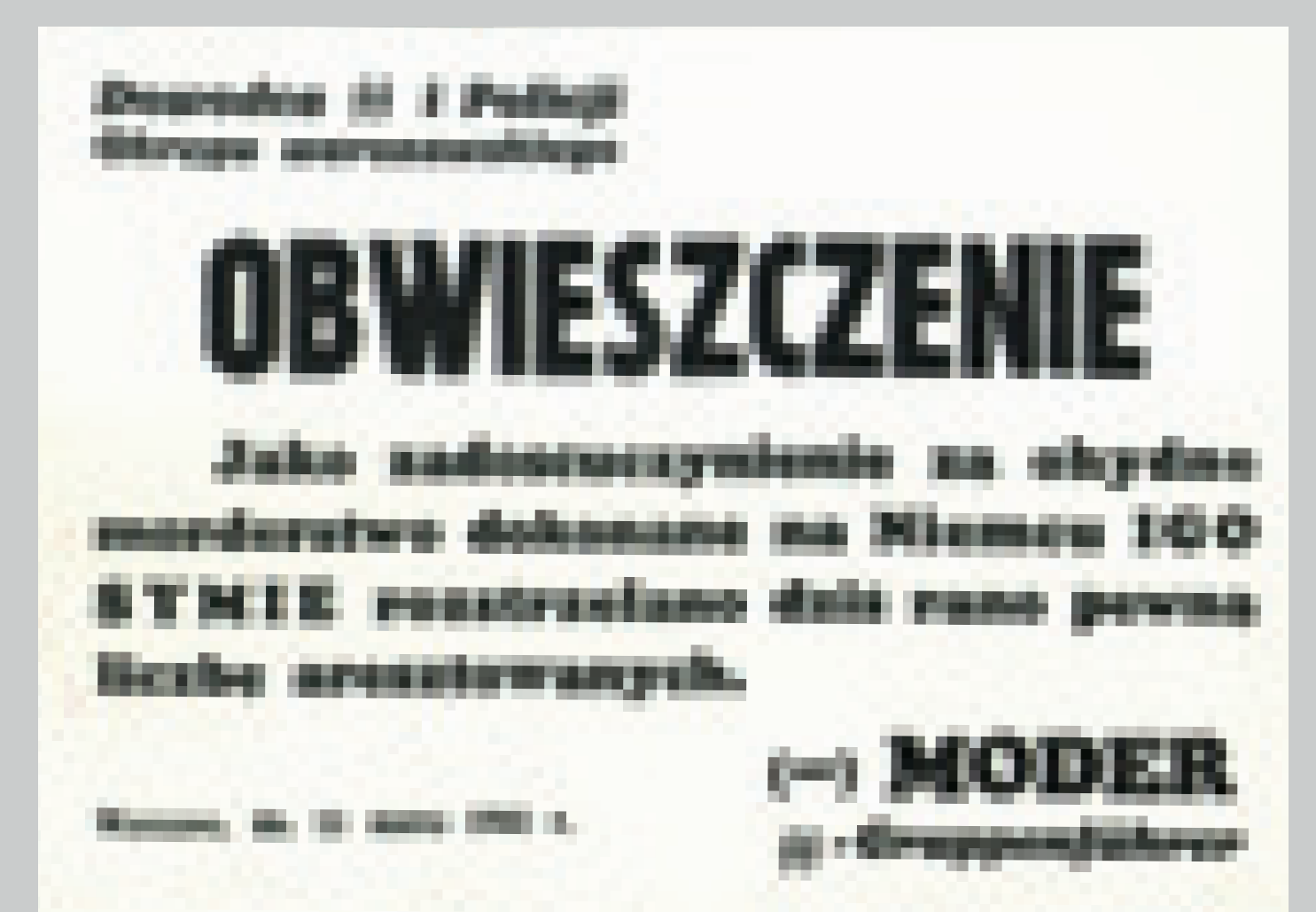
Fabułą ukończonego w 1941 r. filmu są **losy mniejszości niemieckiej w Polsce**. Akcja filmu rozpoczyna się w marcu 1939 r., kiedy pod wpływem antyhitlerowskiej propagandy rozpoczyna się eskalacja nienawiści wobec niemieckiej społeczności zamieszkującej jedną z miejscowości na Wołyniu.

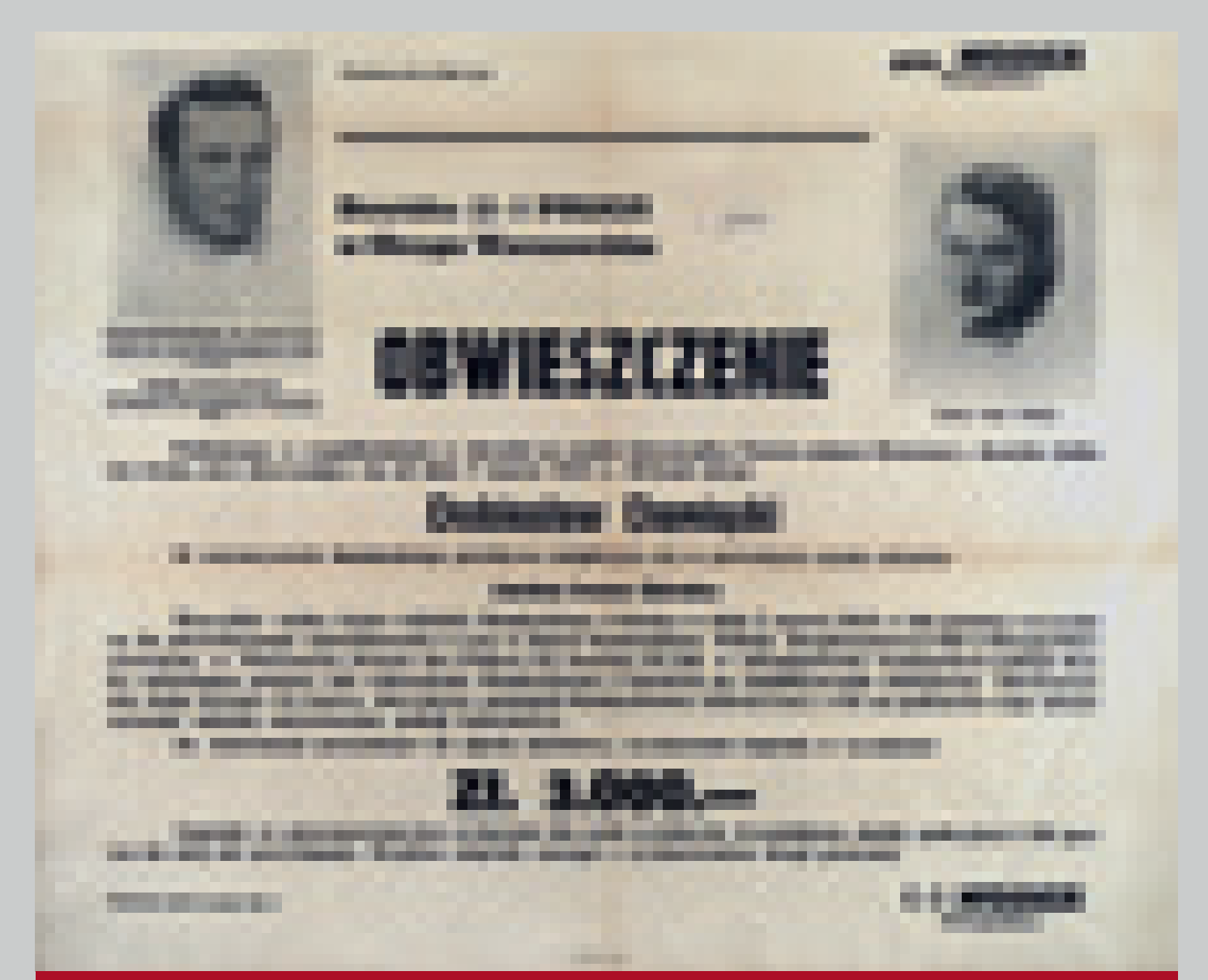
Funkcje propagandowe pełnił **Teatr Objazdowy GG**. Jedyłą pozycją w jego repertuarze była antysemityczna sztuka *Kwarantanna*. Występy teatru zlokalizowano w miejscach większych skupisk żydowskich oraz w pobliżu obozów zagłady, co było perfidną próbą pozyskania sympatii ludności „aryjskiej” dla polityki eksterminacji. Występującym w sztuce aktorom członkowie **organizacji „Wawer”** wysyłali anonimowe pogróżki.

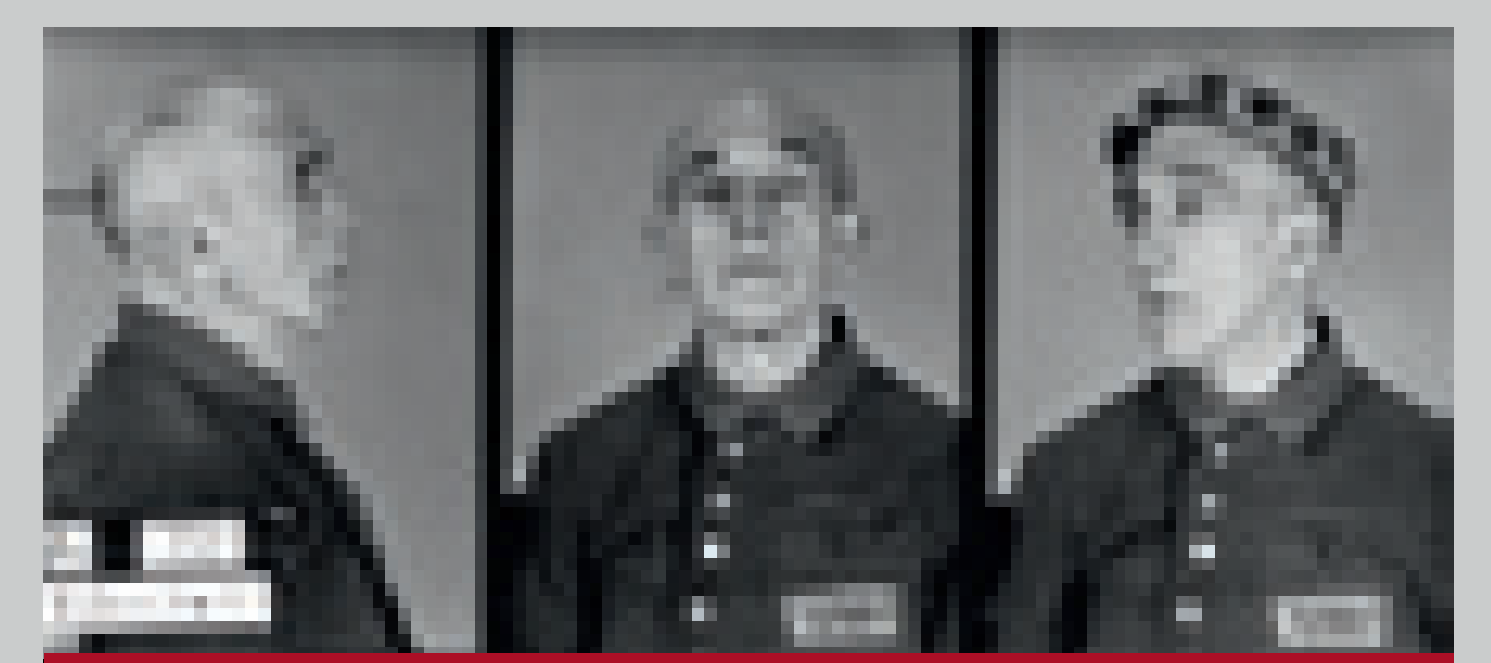
Igo Sym nie doczekał premiery filmu. Wyrokiem sądu Polski Podziemnej został zastrzelony 7 marca 1941 r. Za kierowanie akcją likwidacji zdrajcy reżyser **Roman Niewiarowicz** został osadzony w KL Gross-Rosen. (NAC)

Obwieszczenie szefa SS i policji na dystrykt warszawski. W odwecie za likwidację Szyma stracono w Palmirach 21 zakładników. (IPN)

List gończy za aktorem i reżyserem Dobiesławem Damiękim. Podejrzany o zamach aktor ukrywał się przed Gestapo do końca wojny. (IPN)

Leon Schiller w odwecie za zabójstwo Szyma trafił do KL Auschwitz. (MAB)

POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ „Padlina idzie do kina”

Kino nur für Deutsche w Hrubieszowie (1941). W ciągu pierwszych trzech lat okupacji wyświetlono 147 filmów niemieckich w wersji oryginalnej (dla Niemców), 109 filmów niemieckich z napisami polskimi i 33 filmy polskie. (NAC)

W 1943 r. **na terenie GG działało 90 kin**, z czego 25 dla Niemców, 61 – dla Polaków, 4 – dla Ukraińców. Funkcjonowały ponadto kina objazdowe. Na zdjęciu żołnierze niemieccy przed afiszem z repertuarem kina w Krynicy (1941). (NAC)

Jedną z najbardziej **spektakularnych akcji antykinowych** miała miejsce 17 stycznia 1943 r. w kinie „Apollo”. Dywersanci z komunistycznej **Gwardii Ludowej** próbowali zlikwidować obecnego na pokazie gubernatora dystryktu warszawskiego **Ludwiga Fischera**. Żandarmi wypatrzyli zamachowca na widowni, zanim uruchomił on zapalnik bomby. Osaczony gwardzista po krótkiej walce popełnił samobójstwo.

Hasła w rodzaju **Tylko świnie siedzą w kinie (co bogatsze to w teatrze)** umieszczano w widocznych miejscach, w tym również na ubraniach bywalców kin. Na zdjęciu jedna z ulotek kolportowanych przez harcerzy z Szarych Szeregów. (IPN)

Okupant uznał, że najskuteczniejszym instrumentem gloryfikacji nazistowskich porządków będzie kino. Centralne miejsce w filmowej indoktrynacji Polaków zajął wyświetlany przed seansami **Tygodnik Dźwiękowy Guberni Generalnej**, będący polskojęzyczną wersją kroniki *Die Deutsche Wochenschau*.

W repertuarze kin dominowały mało ambitne produkcje niemieckie oraz wybrane i ocenzurowane przedwojenne polskie komedie.

Pierwszą organizacją, która przystąpiła do **akcji antykinowej**, była **Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa (PLAN)**. W grudniu 1939 r. jej członkowie wpuścili gazy łzawiące do sali kina „Apollo” w Warszawie. W 1940 r. **bojkot kin oraz teatrów** stał się częścią **kodeksu Polskiego Państwa Podziemnego**.

Od 1941 r. do akcji antykinowej włączyła się **Organizacja Małego Sabotażu „Wawer”**. Młodzi konspiratorzy rozpylali w kinach „smrody dmuchane” i niszczyli aparaturę projekcyjną.

Mimo podjętej z dużym rozmachem akcji bojkotu kin, frekwencja podczas seansów była wysoka. Dla społeczeństwa, pozbawionego innych form rozrywki kulturalnej, pokazy filmowe stanowiły odskocznnię od koszmaru okupacji. Nie bez znaczenia był fakt, że w kinach i teatrach Niemcy nie organizowali łapanek.

W ciągu 10 minut, jakie kronika zajmuje w całym programie filmowym, przesuwają się przed oczami widzów sceny, które szczególnie u prymitywnych ludzi przewyższają oddziaływanie słowa drukowanego.

Hans Guttenberger,
szef Urzędu Propagandy w GG

Nakazem walki cywilnej w stosunku do okupanta jest [...] absolutny bojkot w stosunkach handlowych, kulturalnych i towarzyskich.

Z *Dziesięciu Przykazań Walki Cywilnej*, ogłoszonych przez Kierownictwo Walki Cywilnej 7 maja 1942 r.

POD OKUPACJĄ SOWIECKĄ

Życie teatralne na Kresach

Teatr na Pohulance w Wilnie był w latach 1939–1941 sceną, na której pierwsze kroki stawiało wielu artystów znanych z powojennych produkcji filmowych, m.in. Hanka Bielicka, Danuta Szaflarska i Jerzy Duszyński. (NAC)

Po niemieckim ataku na Polskę wielu artystów znalazło się na wschodnich terenach II RP. Pozory normalności na anektowanych Kresach podtrzymywał fakt, że nadal działały teatry w Wilnie, Grodnie, Białymstoku i Lwowie.

Pod koniec 1939 r. wszystkie **placówki kulturalne zostały znacjonalizowane**. Specjalne komisje rozpoczęły weryfikację artystów pod kątem ideologicznym. Sowieci zamierzali zredukować ich aktywność do roli wykonawców propagandowych agitek.

Jednym z twórców, któremu zezwolono na działalność artystyczną, był **Henryk Wars**, kompozytor wielu przedwojennych szlagierów filmowych. W okupowanym Lwowie stworzył on zespół muzyczny **Tea-Jazz**. Dla jego członków była to szansa na uniknięcie zsyłki do łagrów. Zespół odbył w 1940 r. tournée po ZSRS, zyskując ogromną popularność, również wśród rozsianych po sowieckim imperium Polaków.

Enklawą wolności pozostawało Wilno, przekazane przez Sowieców w 1939 r. Litwinom. W korzystającym z chwilowej „odwilży” mieście znaleźli się **Hanka Ordonówna** i **Ludwik Sempoliński**. Spektakle odbywały się m.in. na scenie Teatru Muzycznego „Lutnia”, którego kierownikiem był reżyser **Karol Wyrwicz-Wichrowski**.

Po aneksji Wilna w 1940 r. Sowieci przystąpili do prześladowań wileńskiej inteligencji. W gronie aresztowanych znalazła się m.in. Ordonówna. Po zajęciu miasta w 1941 r. przez Niemców polskie placówki kulturalne zostały zamknięte. Wyrwicz-Wichrowski zginął w Ponarach.

Z chwilą, gdy runęły [...] bariery nienawiści narodowej, kultura ziem [...] Zachodniej Ukrainy ma możliwość rozwijania się w myśl radzieckiego hasła braterstwa narodów. [...] artyści bez względu na swoją narodowość mają przed sobą otwarte podwoje wielkiej sztuki socjalistycznej.

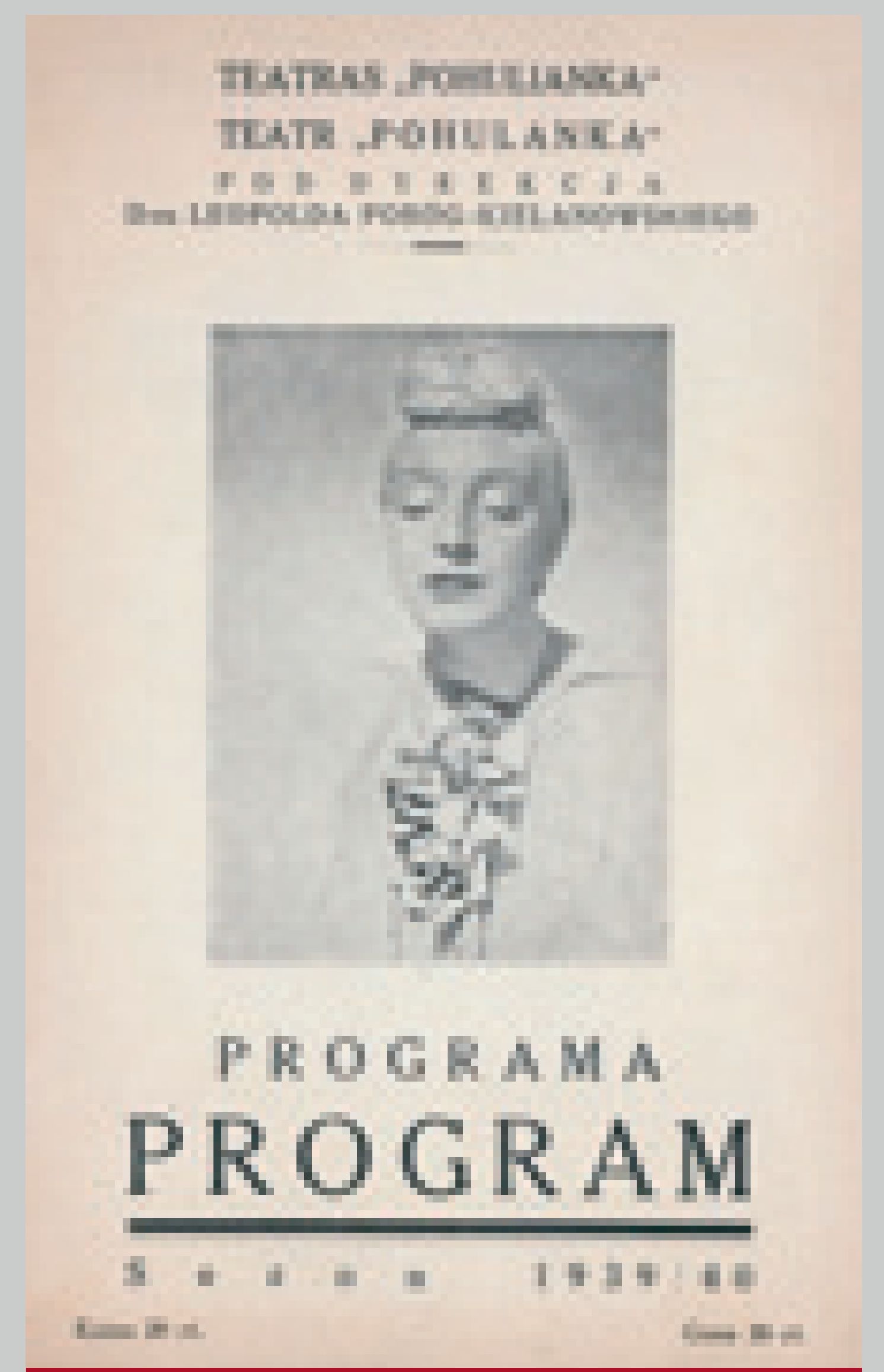
Rezolucja z 19 listopada 1939 r. pt. *Polscy pisarze witają zjednoczenie Ukrainy*

W zespole **Tea-Jazz** solistami zostali znani aktorzy i piosenkarze – Eugeniusz Bodo, Albert Harris oraz Renata Bogdańska. Na zdjęciu Henryk Wars (przy fortepianie) i Eugeniusz Bodo (stoi). (FN)

Sowiecka płyta z 1940 r. z utworem Warsa *Tylko we Lwowie*, śpiewanym po rosyjsku przez Eugeniusza Bodo jako *Zaiom was wo Lwowie*. (zbiory własne)

Hanka Ordonówna trafiła do łagru w Uzbekistanie, gdzie nabawiła się ciężkiej choroby płuc. Po zawarciu w lipcu 1941 r. polsko-sowieckiego porozumienia została zwolniona, a rok później ewakuowała się wraz z armią gen. Andersa na Bliski Wschód. (BN)

POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

Referat Filmowy

Biura Informacji i Propagandy

Praca **konspiracyjnych operatorów** była w warunkach szalejącego terroru niezwykle ryzykowna. Na zdjęciu **Stanisław Bala „Giza”** rejestrujący z ukrycia walki o PAST-ę w dniu 20 sierpnia 1944 r. (MPW)

Andrzej Ancuta „Kier”, podchorąży Narodowych Sił Zbrojnych i Armii Krajowej, ukończył kurs operatorski „Raju” i zasilił szeregi referatu filmowego. W czasie Powstania Warszawskiego operator należał do zespołu filmującego walki uliczne. (MPW)

Antoni Bohdziewicz „Wiktor” (z papierosem) i operator filmowy Stefan Bagiński „Stefan” przed kwatery Czołówki Filmowej w czasie Powstania Warszawskiego. W skład grupy Bohdziewicza weszli operatorzy dokumentujący obronę Warszawy w 1939 r.: Roman Banach „Świerk”, Jerzy Gabryelski „Orski”, Henryk Vlassak „Wania” i Jerzy Zarzycki „Pik”. (MPW)

W pierwszych miesiącach 1942 r. Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK powołało **Podwydział Propagandy Mobilizacyjnej „Rój”**. W jego skład wszedł referat filmowy, kierowany przez reżysera i scenarzystę Antoniego Bohdziewicza.

Głównym celem komórki było **rejestrowanie życia ludności** pod okupacją, **filmowanie działalności konspiracyjnej** i rezultatów akcji partyzanckich oraz **dokumentowanie zbrodni niemieckich**.

Podstawowym wyzwaniem, przed jakim stanął referat, było wykształcenie operatorów filmowych do pracy w warunkach konspiracyjnych, zarówno w mieście, jak i wśród oddziałów leśnych. Najwięcej jednak problemów sprawiało zdobycie sprzętu filmowego.

Pracownicy referatu pierwsze filmy zrealizowali dopiero podczas Powstania Warszawskiego. Nieliczne powstałe wcześniej zdjęcia spłonęły w czasie sierpniowej insurekcji.

W domu na rogu Marszałkowskiej i Złotej, na pierwszym piętrze, umieszczony był aparat filmowy z teleobiektywem [...] zamaskowany specjalnie udrapowanymi frankami. Tam reporterzy mieli wyznaczone dyżury i czekali na różnego typu operacje specjalne, jakie okupant urządzał na ulicach.

Zaczynamy działać. Kupujemy taśmę kradzioną od Niemców, kupujemy ręczne kamery-sprężynówki, coś tam dostajemy ze zrzutów.

Stanisław Miedza-Tomaszewski,
żołnierz AK, w czasie okupacji
dokumentujący zbrodnie niemieckie

Antoni Bohdziewicz,
szef Referatu Filmowego
BiP KG AK

POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

Warszawa '44 w obiektywie powstańczej kamery

Stefan Bagiński (po lewej) zarejestrował agonię Starówki oraz dramatyczne próby ewakuacji cywilów i rannych. Operator wielokrotnie przemierzał kanałami trasę ze Śródmieścia na Stare Miasto. (MPW)

Czołówkę Powstania Warszawskiego tworzyli **operatorzy referatu filmowego Bohdziewiczza**. W chwili wybuchu powstania zespół dysponował czterema kamerami reporterskimi i dwiema statywowymi.

2 sierpnia powstańcy zdobyli siedzibę przedwojennego **atelier „Falanga”**, przejętego w 1940 r. przez Niemców na potrzeby Film-Propaganda Abteilung. W laboratoriach „Falangi” dokonano montażu **kroniki filmowej Warszawa walczy!**, której premierowy pokaz miał miejsce 15 sierpnia w kinie „Palladium”.

Operatorzy „uzbrojeni” w kamery 35 mm rejestrowali walki w Śródmieściu, na Starym Mieście, Mokotowie i Powiślu. Przykładem pracy operatorskiej na linii frontu były zrealizowane 20 sierpnia sceny zdobycia gmachu PAST-y.

W oddziałach powstańczych walczyło wielu artystów polskiej sceny i ekranu, m.in. Tadeusz Fijewski, Adam Brodzisz oraz aktorzy młodszego pokolenia: Tadeusz Janczar i Leon Niemczyk. Sanitariuszką była żona Brodzisza, Maria Bogda, funkcję łączniczek pełniły Alina Janowska „Alina” i Irena Kwiatkowska „Katarzyna”.

Na powstańczych scenach występowali m.in. Hanka Brzezińska, Danuta Szaflarska, Mira Zimińska i Leon Schiller. W czasie powstania zorganizowano ponad **50 spotkań estradowych** i wystawiono kilka **spektakli kukiełkowych** dla dzieci.

Oryginalną miałem przygodę na rogu Ciepłej i Grzybowskiej. Szedłem ze swym aparatem [kamerą sprężynową] i stacjonujący tam chłopcy sądzą, że to jakaś nowoczesna broń. Myśleli, że to już atak rozpoczynają i poszli za mną [...]. Niemcy wystraszyli się i niemal bez boju opuścili placówkę.

Stefan Bagiński, operator filmowy w czasie Powstania Warszawskiego

Powstańczą ekipę filmową tworzyli m.in. Jerzy Gabryelski i Seweryn Kruszyński. Na zdjęciu Gabryelski (w jasnym płaszczu, po lewej) i Kruszyński (przy kamerze) dokumentujący pożar kamienicy przy ul. Marszałkowskiej. (MPW)

Reżyser Jerzy Zarzycki „Pik” (pierwszy z lewej). Z materiału filmowego zrealizowanego przez powstańczych operatorów ocalało ok. 3 tys. metrów zająć. Znaczna część dokumentacji spłonęła. (MPW)

Henryk Vlassak, operator ekipy Bohdziewiczza, sfilmował m.in. dramatyczny epizod z pędzonymi przed niemieckimi czołgami cywilami pełniącymi rolę „żywych tarcz”. (FN)

NA UCHODŹSTWIE

Czołówka Filmowa Ożgi i Biuro Filmowe Cękalskiego

Eugeniusz Cękalski był cenionym przedwojennym reżyserem, znanym z realizacji filmu *Strachy* (1938). Ostatnim filmem Biura Cękalskiego był dokument *Droga do Wilhelmshaven* z 1945 r. (NAC)

Z uwagi na bezpieczeństwo rodzin w okupowanym kraju w napisach do filmu **Jeszcze Polska nie zginęła** zamiast nazwisk filmowców pojawiło się tylko jedno zdanie: „Wykonał Żołnierz Polski”.

Gen. Władysław Sikorski przemawia z trybuny podczas wizyty w Stanach Zjednoczonych w 1941 r. (NAC)

Wśród nakręconych przez **Franciszka Ożgę** filmów był obraz *Idziemy*, relacjonujący walki pancerniaków gen. Maczka, oraz dokument *Niezwyciężeni*, przedstawiający szlak bojowy armii gen. Andersa. (NAC)

W 1940 r. we Francji utworzono **Wojskową Czołówkę Filmową**. Jej kierownikiem został **Franciszek Ożga**. Staraniem ekipy filmowej Ożgi powstał film o organizacji polskich władz i armii na uchodźstwie pt. **Jeszcze Polska nie zginęła**. Premierowy pokaz dokumentu odbył się w Londynie, dokąd po upadku Francji ewakuował się rząd gen. Sikorskiego.

W latach 1940–1943 Czołówka Filmowa zrealizowała kolejne dokumenty: **Dzień żołnierza**, przedstawiający formowanie się polskich oddziałów w Szkocji, **Pierwszą wizytę generała Sikorskiego w Ameryce** oraz **Pogrzeb generała Sikorskiego**.

W połowie 1940 r. powstało w Londynie cywilne **Biuro Filmowe**, na którego czele stanął **Eugeniusz Cękalski**. Pierwszym obrazem zarejestrowanym przez biuro Cękalskiego był esej filmowy **This is Poland (To jest Polska)** z 1940 r. Dokument przedstawiał losy Polski w przełomowych latach 1938–1940.

Na zlecenie Biura Filmowego powstała w 1943 r. etiuda **Calling Mr. Smith (Wzywamy pana Smitha)**. Przedstawiający w sugestywny sposób okrucieństwo wojny film miał uwrażliwić brytyjską opinię publiczną na ogrom zbrodni niemieckich dokonywanych na podbitych narodach.

Kazimierz Karaszewicz, operator Wojskowej Czołówki Filmowej, zginął tragicznie w 1944 r. we Włoszech w trakcie rejestrowania operacji lotnictwa amerykańskiego.

NA UCHODŹSTWIE

Wśród pancerniaków Maczka

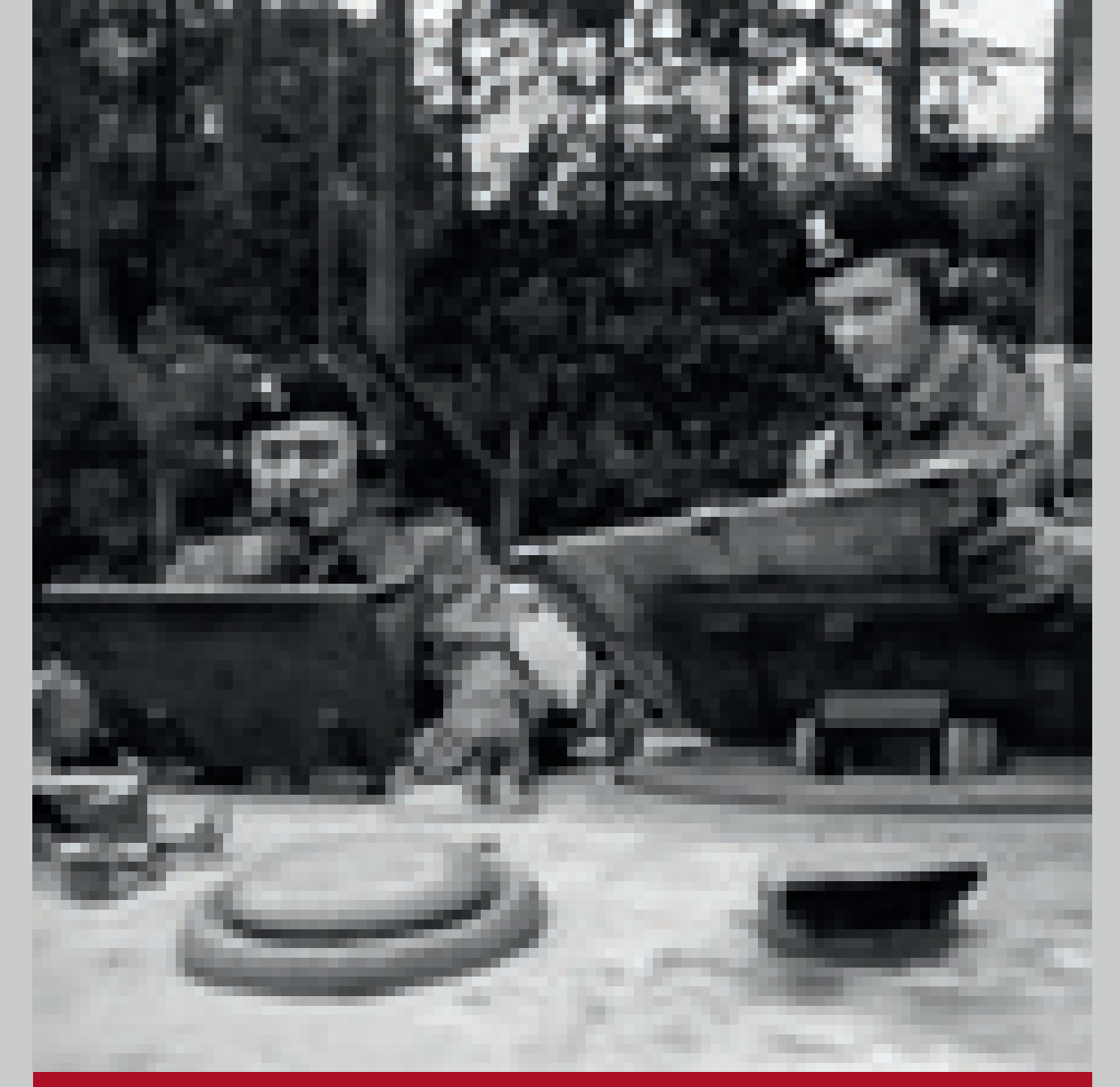

Jerzy Żegota-Januszajtis nakręcił do czasu zakończenia szlaku bojowego dywizji w maju 1945 r. ok. 14 tys. metrów taśmy filmowej. Z tego materiału powstał film *Idziemy* (opracowany wspólnie z Franciszkiem Ożgą). (IWM)

Drugim obok Londynu ośrodkiem filmowym polskiego rządu na uchodźstwie było Glasgow, gdzie swoją siedzibę miała **Wojskowa Czołówka Filmowa**. Jej twórcą i kierownikiem był ppor. **Jerzy Żegota-Januszajtis**, żołnierz gen. Stanisława Maczka. Od 1941 r. filmował życie żołnierzy w ośrodkach formowania polskiej armii w Szkocji. Owoc tej pracy stanowił powstały w 1943 r. reportaż ze wspólnych manewrów I Dywizji Pancерnej z Brytyjczykami.

W przededniu lądowania w Normandii Januszajtis otrzymał rozkaz zorganizowania **Sekcji Filmowo-Fotograficznej**, której zadaniem było dokumentowanie działań frontowych pancerniaków Maczka.

W I Dywizji Pancерnej służyli **Kazimierz Wajda** i **Henryk Vogelfänger**, znani z przedwojennych ról Szczepka i Tońka. Artyści weszli w skład sformowanej jeszcze we Francji **Czołówki Teatralnej Wojska Polskiego „Lwowska Fala”**. W jej ramach występowali na scenach polowych w Szkocji oraz na froncie zachodnim.

Gen. Stanisław Maczek (po lewej) w czołgu Cromwell VII podczas manewrów w lipcu 1944 r. (NAC)

Sekcja Januszajtisa wykonała na terenie Niemiec szereg ujęć przedstawiających **jeńców i więźniów obozów koncentracyjnych**, oswobodzonych przez polskich żołnierzy pod koniec wojny.

Kazimierz Wajda i **Henryk Vogelfänger** wcielali się w role lwowskich batiarów w audycji radiowej *Wesoła Lwowska Fala* oraz filmach *Będzie lepiej* (1936), *Włóczęgi* (1939) i *Serce batiara* (1939). Popularni komicy przeszli cały szlak bojowy do Wilhelmshaven. Na zdjęciu ze Stanisławem Sielańskim (w środku) w filmie *Będzie lepiej*. (NAC)

Negatyw filmu *Serce batiara*, będącego ostatnim odcinkiem perypetii Szczepka i Tońka, spłonął w czasie oblężenia Warszawy w 1939 r.

NA UCHODŹSTWIE W armii Andersa

Michał Waszyński stanął na czele Referatu Fotograficzno-Filmowego. Dla tego wybitnego przedwojennego reżysera zaciąg do armii Andersa był szansą na wyrwanie się z syberyjskiego zesłania i oznaczał kres prześladowań ze strony NKWD. (NAC)

Główną rolę w *Wielkiej drodze* zagrał **Albin Ossowski** (na zdjęciu w łóżku). Role żeńskie przypadły **Jadwidze Andrzejewskiej** (po lewej) oraz **Renacie Bogdańskiej** (Irenie Anders), późniejszej żonie dowódcy II Korpusu Polskiego. (FN)

Hanka Ordonówna (na zdjęciu na pokładzie M/S Batory w 1939 r.) po uwolnieniu z sowieckiego łagru występowała dla żołnierzy Armii Polskiej na Wschodzie. Do zespołu teatralnego na Bliskim Wschodzie dołączył również Kazimierz Krukowski, znany przedwojenny aktor kabaretowy i filmowy. (NAC)

Ekipa Waszyńskiego na planie *Wielkiej drogi*. Film ukazywał dramatyczne losy Kresowian, którzy po agresji sowieckiej przeżyli piekło łagrów, a następnie wraz z armią polską przeszli tułaczy szlak z „nie-ludzkiej ziemi” do Włoch. Na zdjęciu gen. Anders (siedzi na pierwszym planie) i Waszyński (na prawo od generała). (FN)

W strukturach Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS funkcjonował **Referat Fotograficzno-Filmowy**. W jego skład weszli wybitni przedwojenni reżyserzy i operatorzy: Michał Waszyński, Konrad Tom, Stanisław Lipiński i Seweryn Steinwurz.

Pierwszym obrazem zrealizowanym przez czołówkę filmową Andersa był dokument ***Dzieci*** (1943), przedstawiający ewakuację wojska i ludności cywilnej na Bliski Wschód. Dziełem Waszyńskiego był również dokument ***Bitwa pod Monte Cassino*** (1944) oraz pełnometrażowa fabuła ***Wielka droga***, której premiera odbyła się w 1946 r.

W armii Andersa funkcjonowały również **Teatr Dramatyczny** i czołówka teatralna – **Polish Parade**. Na czele tej ostatniej stanął aktor i piosenkarz **Feliks Konarski** (ps. Ref-Ren), późniejszy autor tekstu ***Czerwonych maków na Monte Cassino***.

Albin Ossowski, odtwarzający główną rolę w filmie *Wielka Droga*, działał od 1941 r. w **organizacji konspiracyjnej „Jaszczurka”**, a następnie w AK, za co był więziony w Auschwitz i Buchenwaldzie. Po zakończeniu działań wojennych wstąpił do jednostki Andersa.

POD KURATELĄ STALINA

Czołówka armii Berlinga

Majdanek – cmentarzysko Europy, nakręcony przez Forda w lipcu 1944 r., był pierwszym w dziejach filmem dokumentalnym poświęconym niemieckim obozom koncentracyjnym. W miarę przejmowania spod władzy niemieckiej kolejnych terenów, realizatorzy Czołówki Filmowej utrwalali na taśmie dowody zbrodni, jakich okupant dopuszczał się na ziemiach polskich. (FN)

Filmowcy o sympatiach komunistycznych oraz ci, którym nie udało się dołączyć do armii gen. Andersa, utworzyli w 1943 r. **Oddział Foto-Filmowy**. Wchodził on w skład sformowanej w tym samym roku I Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki i stał się zalążkiem powstałej rok później **Czołówki Filmowej Wojska Polskiego**.

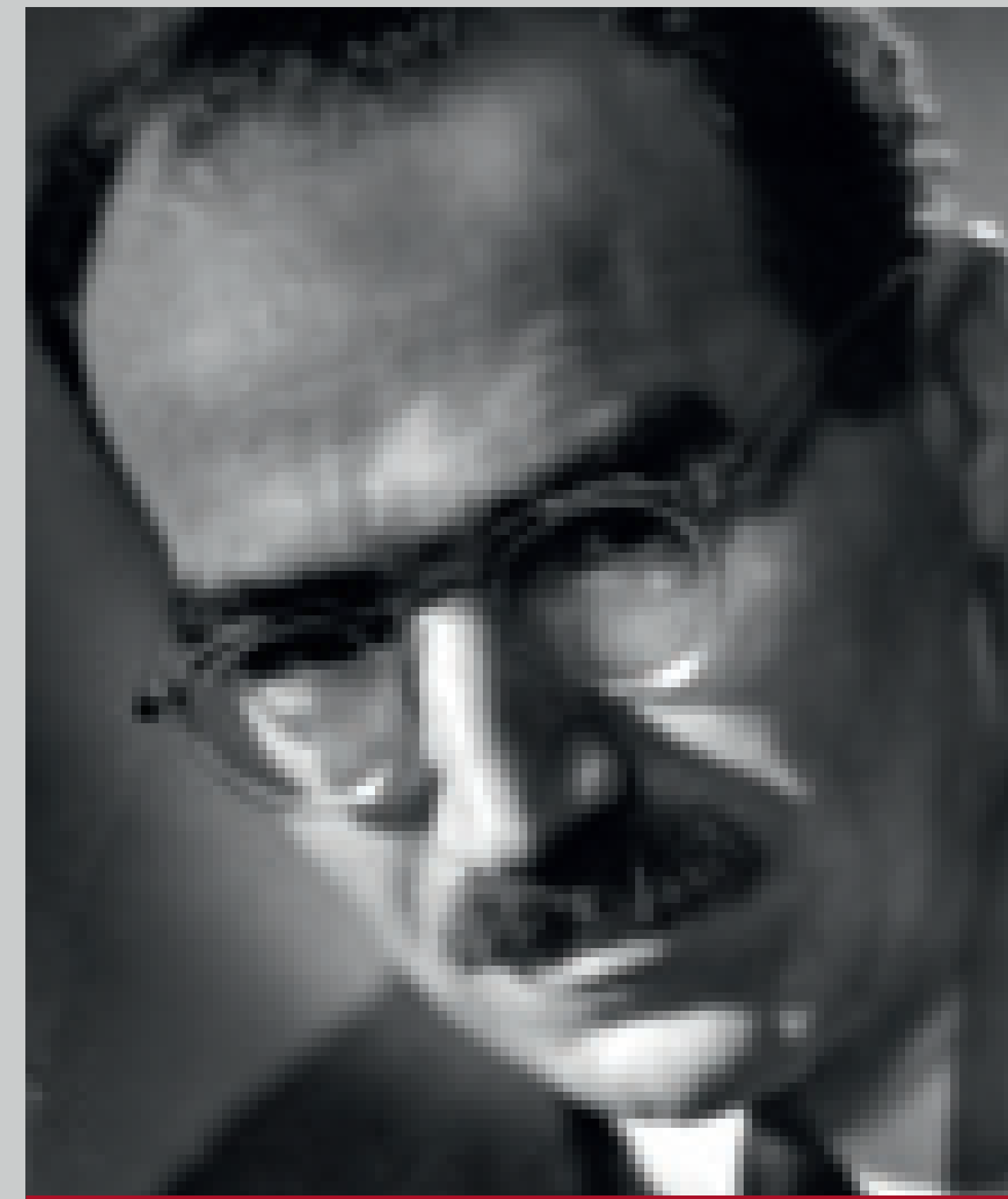
Organizację czołówki powierzono reżyserowi **Aleksandrowi Fordowi**. Do czołówki armii Berlinga zaangażował on reżyserów Jerzego Bossaka i Ludwika Perskiego oraz operatorów Adolfa Forberta i Stanisława Wohla.

Zadaniem Czołówki Filmowej było dokumentowanie szlaku bojowego „berlingowców”: od powstania jednostki w Sielcach nad Oką, przez chrzest bitewny pod Lenino, walki na terenie Polski, aż po zdobycie Berlina. Efektem tej pracy były dwa filmy dokumentalne: **Przysięgamy ziemi polskiej** (1943) Aleksandra Forda oraz **Bitwa o Kołobrzeg** (1945) Jerzego Bossaka.

Kierownikiem teatru frontowego I Dywizji Piechoty, przemianowanego w 1944 r. na **Teatr Wojska Polskiego**, został **Władysław Krasnowiecki**. W 1939 r. aktor i reżyser poparł sowiecką aneksję Kresów Wschodnich. W zamian za to uzyskał zgodę na występy na scenach Lwowa. Zagrał również w sowieckim filmie **Jak hartowała się stal**. W 1943 r. wstąpił do Związku Patriotów Polskich.

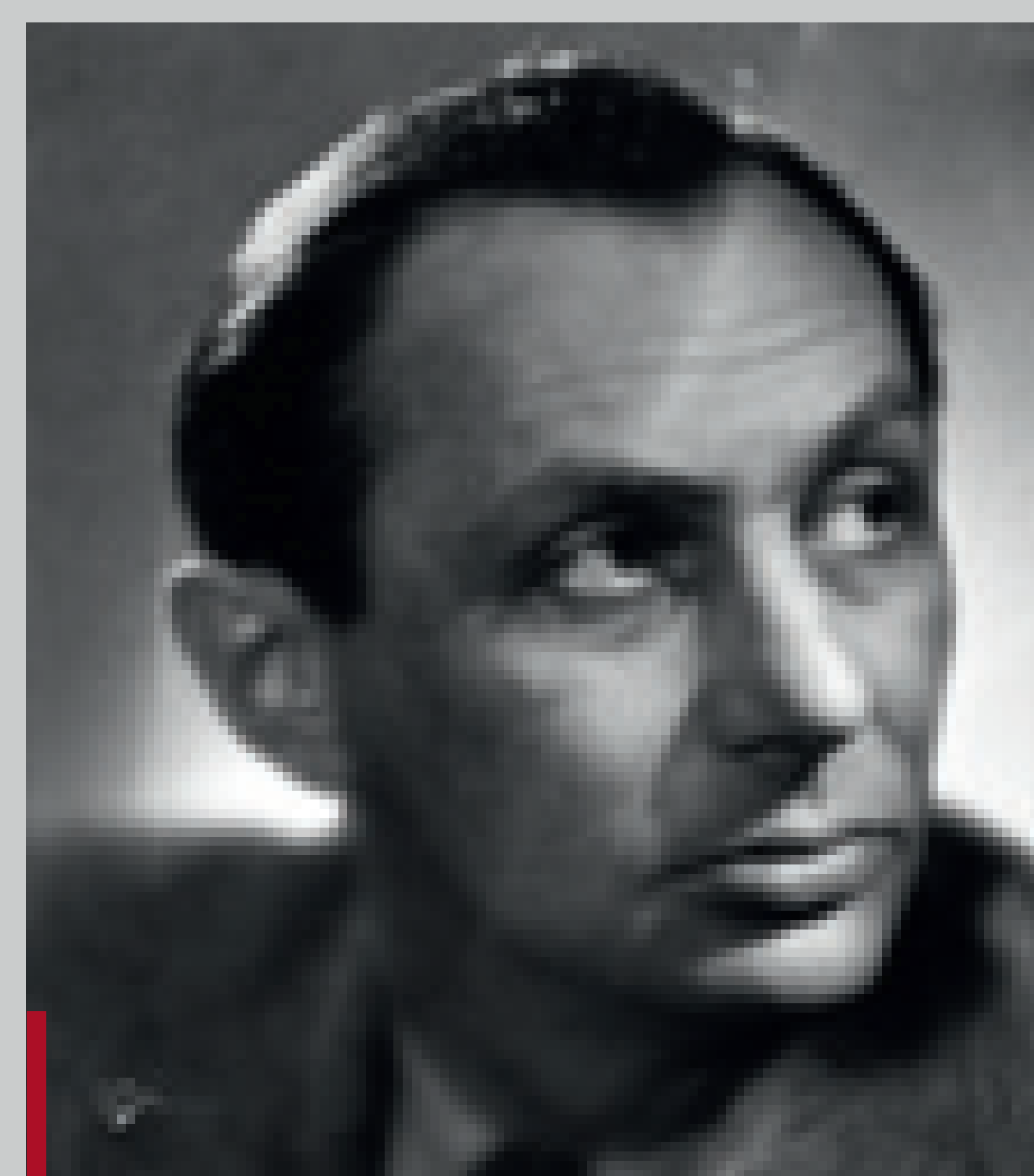
Ludwik Perski pracował w pierwszym okresie wojny na potrzeby sowieckiego przemysłu filmowego. Pod koniec 1944 r. został pierwszym redaktorem naczelnym Polskiej Kroniki Filmowej, emitowanej przed każdym seansem kinowym w PRL. (NAC)

Aleksander Ford w latach 1940–1943 realizował filmy szkoleniowe dla Armii Czerwonej. Po wojnie został dyrektorem Przedsiębiorstwa Państwowego Film Polski, w którym powstał pierwszy powojenny film, *Zakazane piosenki* (1946). (NAC)

Jerzy Bossak, Stanisław Wohl i Aleksander Ford współtworzyli w okresie międzywojennym Stowarzyszenie Miłośników Filmu Artystycznego START, grupujące przedstawicieli lewicującej awangardy filmowej. Po wojnie Bossak i Wohl zostali wykładowcami łódzkiej „Filmówki”. (NAC)

LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Ina Benita

(1912–1944)

Ina Benita zadebiutowała na srebrnym ekranie w 1932 r. W ciągu 7 lat wystąpiła w 17 filmach, m.in. *Jaśnie pan szofer*, *Dwie Joasie*, *Sportowiec mimo woli*, partnerując takim gwiazdom jak Bodo, Brodniewicz, Ćwiklińska, Dymśza, Fertner, Sempoliński, Smosarska, Żabczyński. (NAC)

Wielka gwiazda przedwojennego kina i teatru, najchętniej obsadzana w roli „kobiet fatalnych”. Przed wybuchem wojny zagrała w antyhitlerowskiej rewii *Orzeł czy Rzeszka?* Podczas okupacji występowała w jawnych teatrach stolicy, m.in. w *Komedii* i *Niebieskim Motylu*. Związała się wówczas z oficerem Wehrmachtu. Ze względu na żydowskie korzenie artystki parę oskarżono o „zhańbienie rasy”. Narzeczonego Iny wysłano na front wschodni, ją zaś osadzono na Pawiaku, gdzie wiosną 1944 r. urodziła syna. Benita została zwolniona z więzienia w przededniu wybuchu powstania. 1 sierpnia 1944 r. zastał aktorkę na Starym Mieście. Widziano ją we wrześniu 1944 r. podczas próby przebicia się kanałami do Śródmieścia. Tam najprawdopodobniej utonęła lub śmiertelnie zatruciła się oparami. Inna wersja głosi, że zginęła w Śródmieściu od eksplozji pocisku. Ciała jej i synka nigdy nie odnaleziono.

Franciszek Brodniewicz

(1892–1944)

Franciszek Brodniewicz zadebiutował w kinie jako dojrzały 40-letni artysta, partnerując Jadwidze Smosarskiej w melodramacie *Prokurator Alicja Horn* (1933). Do wybuchu wojny zagrał w 19 filmach, m.in. *Trędowata*, *Ordynat Michorowski*, *U kresu drogi*. (NAC)

Aktor teatralny oraz jeden z największych amantów polskiego kina, zapamiętany głównie w rolach statecznych i wytwornych salonowców. Od grudnia 1939 r. dzielił pracę kelnera w stołecznej Kawiarni Artystów Filmowych z występami w kabarecie literackim „Na Antresoli”. Zastosował się do bojkotu jawnych teatrów pod zarządem niemieckim. Nie zgodził się również na angaż do antypolskiego filmu *Heimkehr*. Artysta ukrywał w swoim mieszkaniu żydowskich przyjaciół. W czasie powstania warszawskiego należał do oddziału zajmującego się odnajdywaniem zrzutów lotniczych. Zmarł 17 sierpnia 1944 r. na zawał serca wskutek eksplozji bomby lotniczej w pobliżu swojego mieszkania przy ul. Złotej 73. Pochowany w podwórzu kamienicy. W 1945 r. ekshumowany na Cmentarz Bródnowski.

Helena Grossówna

(1904–1994)

Helena Grossówna zadebiutowała jako tancerka w komedii muzycznej *Kochaj tylko mnie* z 1935 r. Przez cztery lata zagrała w 17 filmach, m.in. w komediach, w których partnerowała Eugeniuszowi Bodo i Adolfowi Dymśzy: *Piętro wyżej* (1937) oraz *Robert i Bertrand* (1938). (NAC)

Tancerka, aktorka teatralna i filmowa. Do historii polskiego kina przeszła jej rola cudownego dziecka w filmie *Paweł i Gawęł* z 1938 r. Podczas wojny była kelnerką w warszawskich lokalach. Występowała również w skeczach kabaretowych w kawiarni „Na Antresoli”. W czasie Powstania Warszawskiego walczyła jako porucznik AK ps. „Bystra” w oddziale sanitariuszek i łączniczek. Po kapitulacji ratowała ze zrujnowanych kamienic rannych powstańców. Wywieziona do stalagu Gross Lübars, a następnie Oberlangen, gdzie została wyzwolona przez żołnierzy gen. Maczka. Do kraju wróciła w 1946 r. Po latach spotkała się na planie filmowym z Adolfem Dymśzą (*Mój stary* z 1962 r.). Wystąpiła również w filmie przygodowym *Odwóch takich, co ukradli księżyc* (1962 r.), w którym odtwarzała rolę mamy Jacka i Placka.

LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Stefan Hnydziński

(1901–1939)

Stefan Hnydziński był związany ze scenami warszawskimi: Teatrem Letnim (spłonął we wrześniu 1939 r.) i Teatrem Narodowym. Autor cieszących się ogromną popularnością audycji radiowych, krzewiących wiedzę na temat obronności kraju oraz zaszczepiających w społeczeństwie szacunek dla służby żołnierskiej. (NAC)

Aktor teatralny i filmowy, obsadzany zarówno w rolach przedstawicieli wyższych sfer: magnatów kresowych, ziemian, oficerów, jak i prostych żołnierzy, ordynansów, parobków i służących. Jego przygoda z X Muzą rozpoczęła się od niemego filmu kryminalnego *Czerwony błazen* z 1926 r. (film nie przetrwał wojennej zawieruchy). Do 1939 r. zagrał w blisko 30 produkcjach – komediach, melodramatach, filmach obyczajowych i historycznych (np. *Dzieje grzechu* z 1933 r., *Barbara Radziwiłłówna* z 1936 r., *Dziewczęta z Nowolipek*, *Pani minister tańczy* – oba z 1937 r.). Zmarł w Warszawie 2 października 1939 r. w następstwie ran odniesionych w czasie wrześniowego bombardowania Teatru Narodowego.

Kazimierz Junosza-Stępowski

(1880–1943)

Kazimierz Junosza-Stępowski zagrał w 57 filmach (w tym 22 niemych), wcielając się najczęściej w role ludzi o wysokiej pozycji społecznej (dyrektor fabryki, prokurator, profesor, arystokrata). Świetnie czuł się w rolach mężczyzn o silnej osobowości, cechujących się pewnym dystansem emocjonalnym.

Aktor filmowy i teatralny, jedna z największych osobowości polskiego kina i teatru. Na deskach scenicznych zadebiutował w 1898 r., cztery lata później – na srebrnym ekranie. Do historii przeszła kreacja Rafała Wilczura w melodramatach *Znachor* (1937) i *Profesor Wilczur* (1938). W pierwszym okresie okupacji niemieckiej aktor pracował jako kelner. Od połowy 1940 r. występował na jawnych scenach warszawskich: w *Złotym Ulu* i *Komedii*. Był związany z aktorką Jagą Juno (właśc. Izą Galewską-Stępowską), konfidentką gestapo, skazaną przez podziemie na karę śmierci. Artysta zginął 5 lipca 1943 r., zastaniając żonę własnym ciałem w momencie egzekucji. Wyrok na kolaborantce – tym razem skutecznie – został wykonany 21 marca 1944 r. Juno spoczęła obok męża na Powązkach.

Kategorycznie odmawiam! Panowie zrobią, co uważają za stosowne, ale ja jestem Polakiem, a Polakowi, który weźmie udział w tym filmie, każdy powinien napluć w oczy.

Kazimierz Junosza-Stępowski w odpowiedzi na propozycję udziału w antypolskim filmie *Heimkehr*

Mieczysław Krawicz

(1893–1944)

Mieczysław Krawicz nakręcił 19 filmów, głównie komedii, np. *Dwie Joasie* (1935), *Niedorajda* (1937), choć nie stronił od konwencji dramatycznej (*Jego wielka miłość* z 1936 r., *Szłamam z 1937 r.*, *Moi rodzice rozwodzą się* z 1938 r.). (NAC)

Reżyser i scenarzysta filmowy, jeden z najbardziej wszechstronnych twórców przedwojennego kina. Był prekursorem komedii romantycznej (*Każdemu wolno kochać* z 1933 r., *Jadzia* z 1936 r.). Równolegle pracował nad scenariuszami – do swojego filmu *Szpieg w masce* z 1933 r. oraz o rok późniejszej komedii Juliusza Gardana *Czy Lucyna to dziewczyna?* Realizację filmu *Szczęście przychodzi kiedy chce*, w którym główną rolę miał grać Kazimierz Junosza-Stępowski, przerwał wybuch wojny. We wrześniu 1939 r. wszedł w skład ekipy filmowej Dowództwa Obrony Warszawy. Z narażeniem życia filmował również apokaliptę Powstania Warszawskiego. Zginął 17 września 1944 r. wskutek ran odniesionych w pobliżu swojego domu w południowym Śródmieściu.

Było z nim bardzo źle. Cały czas mówił o swoich planach filmowych. W piwnicy kopciły się świece [...] rzuciły długie cienie na zwilgotniałe ceglane ściany. Krawicz wpatrywał się w to migotanie i cicho powiedział: »Mira, patrz, jakie ładne światło, muszę to zapamiętać, muszę...«.

Mira Zimińska o ostatnich chwilach życia Mieczysława Krawicza

LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Józef Orwid (1891–1944)

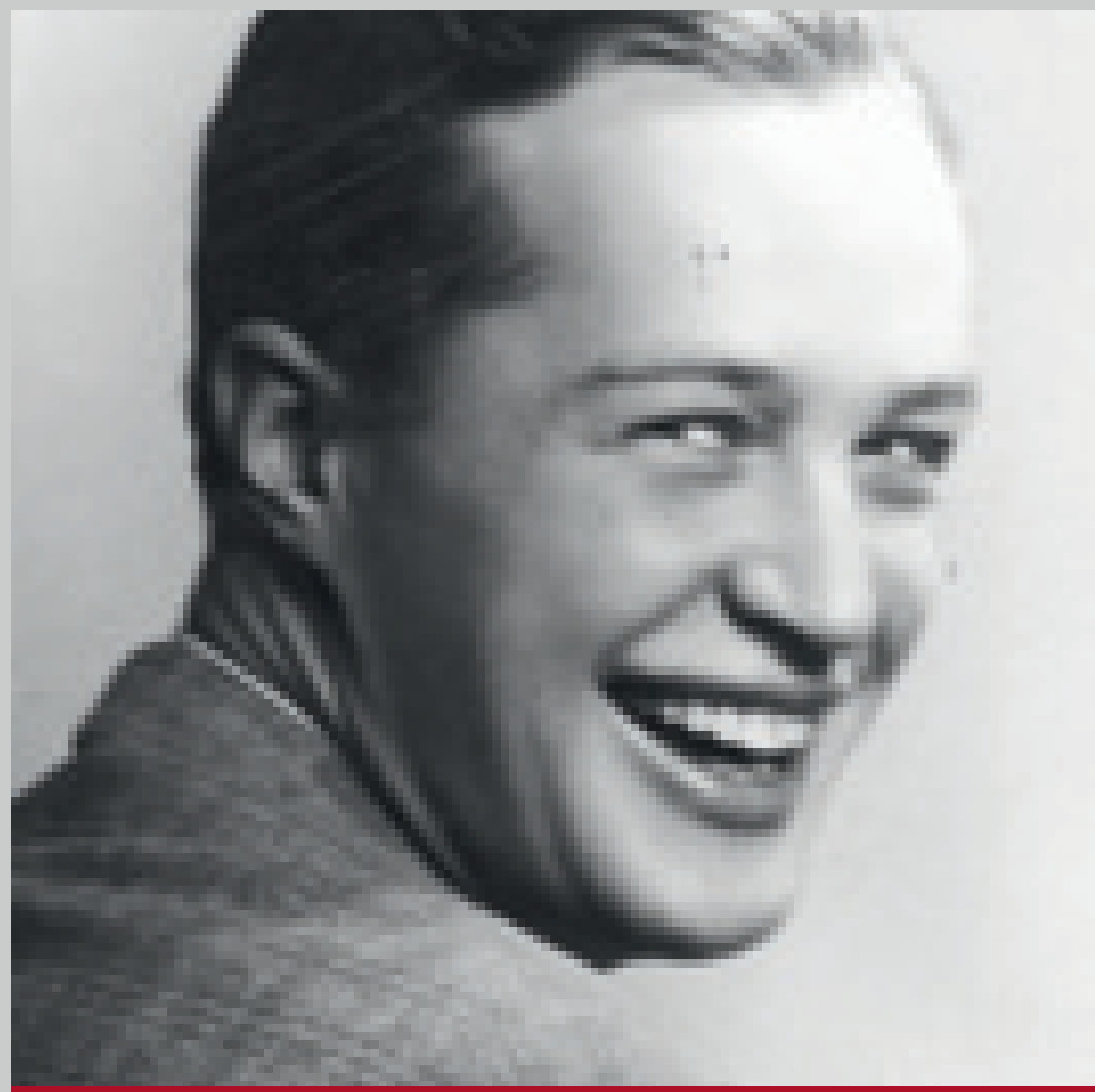
Józef Orwid zagrał do wybuchu wojny w 38 produkcjach filmowych, najczęściej w tzw. komediach omyłek, komediach romantycznych i filmach muzycznych (*Wacusz* z 1935 r., *Książątka, Piętro wyżej* – oba z 1937 r.). (NAC)

Aktor teatralny, kabaretowy i filmowy. Ze względu na nieco przerysowaną manierę sceniczną był angażowany do ról nobliwych i nieco fajtlapowatych starszych panów wikłających się w sytuacje farsowe i tragikomiczne. Ostatnie cztery filmy z jego udziałem – *Sportowiec mimo woli*, *Złota maska*, *Ja tu rządzę* i *Przez łzy do szczęścia* weszły do dystrybucji już po wybuchu wojny. W czasie okupacji grał na scenach Komedii, Niebieskiego Motyla, Nowego Mirażu i Komety. Od 1 sierpnia 1944 r. występował z satyrycznymi monologami oraz poetyckimi recytacjami. Zginął 13 sierpnia w czasie eksplozji niemieckiego stawiacza min. Zdobyty przez żołnierzy AK pojazd okazał się wypełnioną materiałami wybuchowymi pułapką, która eksplodowała na ul. Kilińskiego, zabijając ponad 300 warszawiaków. Ciało artysty, podobnie jak większości ofiar masakry, nie zidentyfikowano.

Na chwilę straciłam przytomność. Kiedy się pozbierałam [...], zobaczyłam coś, co trudno sobie wyobrazić. Setki porozrywanych ciał, strzępy ludzkie zwisające z balkonów.

Aktorka Hanna Brzezińska, która jako jedna z nielicznych przeżyła eksplozję na ul. Kilińskiego

Zbigniew Rakowiecki (1913–1944)

Zbigniew Rakowiecki od 1933 r. śpiewał w męskim zespole rewelersów, a w latach 1935–1939 grał w warszawskich teatrach i kabaretach. Wystąpił w 7 filmach fabularnych, m.in. w komediach muzycznych *Kochaj tylko mnie* (1935), *Papa się żeni* (1936), *Włóczęgi* (1939). (NAC)

Aktor i śpiewak, wschodząca gwiazda przedwojennej kinematografii. W komediofarsie *Ja tu rządzę* wystąpił w swojej pierwszej (i ostatniej) głównej roli, partnerując Inie Benicie. Walczył jako żołnierz we wrześniu 1939 r. W latach 1941–1944 grał, śpiewał i stepował w jawnych teatrach i rewiach, m.in. w *Złotym Ulu*, *Nowościach* i *Masce*. Równocześnie był zaprzysiężonym członkiem Armii Krajowej ps. „Leszek”. W Powstaniu Warszawskim walczył w zgrupowaniu na Ochocie. Wraz z żoną, aktorką Karoliną Lubieńską, był również zaangażowany w pracę lotnych grup artystów, organizowanych przez Leona Schillera dla walczących powstańców. 5 sierpnia ranny aktor został rozstrzelany przy ul. Radomskiej przez niemieckich kolaborantów z RONA. Stał się jedną spośród 10 tys. ofiar rzezi Ochoty. Artysta spoczął w zbiorowej mogile na Cmentarzu Powstańców na warszawskiej Woli.

Jacek Rotmil (1888–1944)

Film *Dziewczęta z Nowolipiek* (1937) był jednym z wielu obrazów, do których dekoracje przygotował **Jacek Rotmil**. Scenograf mógł się pochwalić imponującym wynikiem pracy nad 80 polskimi filmami. (NAC)

Wybitny scenograf filmów polskich i niemieckich. W latach 1919–1932 stworzył dekoracje do ponad 90 filmów niemieckich. Po przejęciu władzy w Niemczech przez nazistów ze względu na swoje żydowskie pochodzenie przeniósł się do Polski. W 1934 r. podjął współpracę ze Stefanem Norrisem. Spółka Norris-Rotmil zdominowała branżę scenograficzną w Polsce, przygotowując dekoracje do większości filmów, jakie powstały w Polsce w latach 1934–1939. Wśród nich były produkcje uznawane za najwybitniejsze fabuły Dwudziestolecia: *Młody las* (1934), *Granica* (1938) – obie w reżyserii Józefa Lejtesa – oraz *Dybuk* (1937) Michała Waszyńskiego. Po utworzeniu przez Niemców w Warszawie „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej” ukrywał się po aryjskiej stronie. Aresztowany na skutek donosu, został rozstrzelany 26 lub 31 lipca 1944 r. w ruinach getta warszawskiego.

LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Ajzyk Samberg

(1889–1943)

Ajzyk Samberg (na zdjęciu w środku jako Janek w *Panu Tadeuszu*) zadebiutował w 1907 r. na deskach teatru Abrahama Izaaka Kamińskiego. W okresie międzywojennym współtworzył scenę żydowską w Warszawie i Wilnie. Współpracował również z teatrami polskimi. (FN)

Aktor i reżyser, wielki tragik sceny żydowskiej. Na srebrnym ekranie zadebiutował w 1913 r. dwoma filmami w języku jidysz: *Fatalna klątwa* i *Bigamistka*. Do 1939 r. wystąpił jeszcze w pięciu produkcjach, m.in. w *Dybuku* (1937). Po wybuchu wojny przebywał w getcie warszawskim, gdzie występował na scenach teatrów Odeon, Eldorado i Nowy Azazel. Wraz z żoną, Heleną Gotlib, współtworzył grupę aktorską występującą dla żydowskich sierot, m.in. w placówce Janusza Korczaka. W czasie „Gross Aktion” (lipiec–wrzesień 1942 r.) uniknął wywózki do Treblinki. Po zdławieniu powstania w getcie wywieziony do obozu pracy w Poniatowej. Zamordowany 4 listopada 1943 r. podczas akcji „Erntefest”, w ramach której rozstrzelano 42 tys. żydowskich więźniów obozów na Majdanku, w Trawnikach i Poniatowej. Helena Gotlib zginęła w getcie warszawskim lub Treblince.

Henryk Szaro

(1900–1942)

Henryk Szaro zadebiutował w 1925 r. komedią *Rywale* oraz obrazem w języku jidysz *Łamed wów* (*Jeden z 36*). Do wybuchu wojny wyreżyserował kolejne sześć fabuł, m.in. film fantasy *Pan Twardowski* (1936), melodramat *Ordynat Michorowski* i komedię *Trójka hultajska* – oba z 1937 r. (NAC)

Reżyser uważany za jednego z największych twórców kina przedwojennego. W 1929 r. zrealizował film *Mocny człowiek*, uważany za najwybitniejsze dzieło polskiego kina niemego. Specjalizował się w filmowych adaptacjach dzieł literackich. Z kolei zrealizowane w języku jidysz *Ślubowanie* z 1937 r. było wyrazem fascynacji reżysera kulturą żydowską. Filmowego rzemiosła uczyli się u niego m.in. Juliusz Gardan i Michał Waszyński. We wrześniu 1939 r. uciekł do Wilna. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej wrócił do Warszawy i zamieszkał na terenie getta. Jak podaje w swoim dzienniku prezes warszawskiego Judenratu Adam Czerniaków, w nocy z 8 na 9 czerwca 1942 r., w czasie jednej z akcji likwidacyjnych, reżyser został wyciągnięty przez esesmanów ze swojego mieszkania przy ul. Pańskiej i zastrzelony.

Stanisław Szebego

(ok. 1891–1944)

W pierwszych latach kariery **Stanisław Szebego** uczestniczył w realizacji najważniejszych filmów „Sfinksa”, z Polą Negri, Kazimierzem Junoszą-Stępcowskim i Józefem Węgrzynem na czele. Na zdjęciu Szebego (drugi od lewej) i Mieczysław Krawicz (pierwszy od prawej). (NAC)

Reżyser, aktor, autor zdjęć i muzyki filmowej, jeden z najwybitniejszych producentów filmowych Dwudziestolecia. W latach 1930–1936 pracował dla wytwórni Blok-Muzafilm, z którą wyprodukował ok. 40 filmów, m.in. *Każdemu wolno kochać* (1933), *Czy Lucyna to dziewczyna?* (1934), *Jadzia* (1936). Był ponadto autorem muzyki do obrazu *Dwie Joasie* (1935) oraz reżyserem komedii *Książętko* (1937). Pracował również dla Spółdzielni Autorów Filmowych, z którą zrealizował film *Strachy* (1938). Po wybuchu wojny trafił do getta warszawskiego, gdzie występował na scenie Nowego Teatru Kameralnego. Jak donosiła koncesjonowana „Gazeta Żydowska”, 1 marca 1942 r. obchodził wraz z Michałem Zniczem jubileusz 25-lecia pracy scenicznej. Od 1942 lub 1943 r. ukrywał się po aryjskiej stronie. Zginął w czasie Powstania Warszawskiego lub tuż po jego upadku.

LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ

Emanuel Schlechter

(1904–1943)

Emanuel Schlechter dał się poznać jako scenarzysta filmowy „lwowskiej trylogii”: *Będzie lepiej* (1936), *Włóczęgi* i *Serce batiara* (oba z 1939 r.). Na zdjęciu Schlechter (w okularach) z Józefem Lejtesem (drugi z lewej), malarzką Geną Galewską i producentem filmowym Norbertem Tarlerem. (NAC)

Scenarzysta filmowy i autor tekstów do największych szlagierów filmowych. Jako 16-letni ochotnik brał udział w wojnie z bolszewikami. Po przeprowadzce do Warszawy w 1933 r. związał się z kinematografią. Spod jego pióra wyszły takie filmowe szlagiery, jak m.in. *O'Key*, *A u mnie siup*, *a u mnie cyk*, *Umówiłem się z nią na dziewiątą*, *Sex appeal*, *Dobranoc*, *oczka zmrz*, *Tylko we Lwowie*. Po wybuchu wojny powrócił do rodzinnego Lwowa, gdzie pracował jako aktor i reżyser w Państwowym Teatrze Miniatury. Nie mógł jednak opuszczać miasta, co było konsekwencją odmowy przyjęcia obywatelstwa sowieckiego. Po zajęciu Lwowa przez Niemców znalazł się w getcie, a w 1942 r. w obozie koncentracyjnym przy ul. Janowskiej. Według relacji współwięźnia, Szymona Wiesenthala, napisał wówczas *Żałobne tango*, które wykonywała obozowa orkiestra. Artysta zginął wraz z żoną, synkiem i bratem 11 listopada 1943 r., w czasie likwidacji obozu.

Silna identyfikacja Schlechtera z polskością przejawiała się manifestacyjnym spolszczeniem przez niego swojego nazwiska. W napisach do filmów artysta figurował jako **Szlechter**.

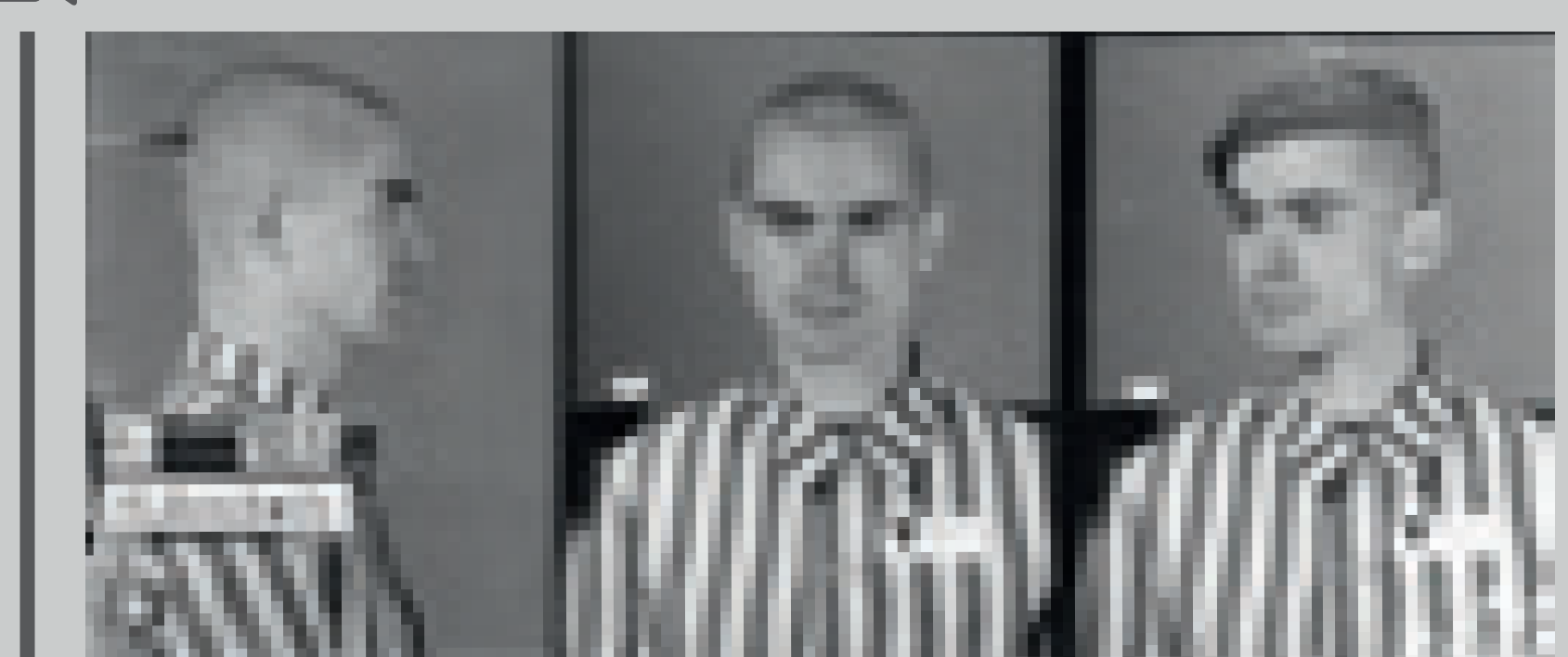
Witold Zacharewicz

(1914–1943)

Witold Zacharewicz wystąpił w 11 ekranizacjach, terminując u takich reżyserskich sław, jak Józef Lejtes i Michał Waszyński. Popularność przyniosły mu pierwszoplanowe role w filmach historycznych i melodramatach: *Barbara Radviałówna* (1936), *Kościuszko pod Racławicami* i *Gehenna* – oba z 1938 r. (NAC)

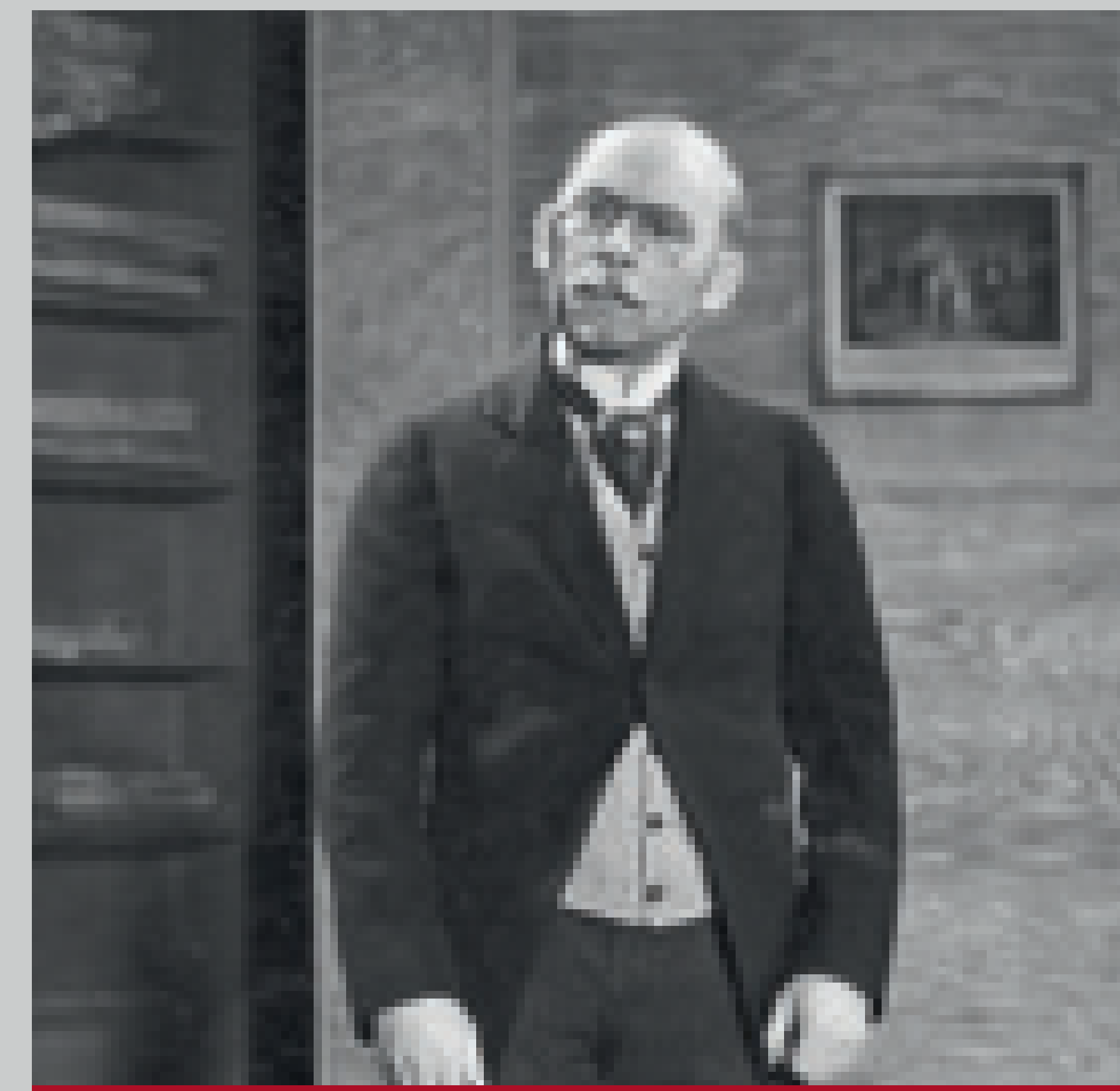
Aktor teatralny, rewiowy i filmowy, jeden z największych amantów przedwojennego kina. W wieku 19 lat zadebiutował w filmie *Pod twoją obronę* (1933). W 1938 r. podpisał kontrakt z wytwórnią United Artist, karierę w Hollywood przekreślił jednak wybuch wojny. W trakcie kampanii 1939 r. walczył w Mazowieckiej Brygadzie Kawalerii. Od początku okupacji pracował jako kelner i śpiewak. W 1940 r. podjął pracę w jawnych teatrach Miraż i Maska, tłumacząc, że powinnością artysty jest krzewienie kultury i mowy ojczystej. Równolegle zaangażował się w produkcję „aryjskich papierów” dla Żydów, za co trafił do Auschwitz. 16 lutego 1943 r. został zamordowany zastrzykiem fenolu w serce (według innej wersji rozstrzelany pod „ścianą śmierci”).

Więzień nr 76174 uczestniczył w konspiracyjnych odczytach i recytacjach, które niosły pociechę umęczonym współwięźniom. Władze obozu kłamliwie podały, że przyczyną śmierci aktora był zawał serca. (MAB)

Michał Znicz

(1888 lub 1892–1942 lub 1943)

Michał Znicz zagrał w 27 filmach fabularnych. Wśród najbardziej udanych kreacji filmowych artysty znalazły się role dramatyczne (*Młody las* z 1934 r. i *Róża* z 1936 r. – oba Józefa Lejtesa) i komiczne (*Dwie Joasie Mieczysława Krawicza* z 1935 r. i *Dodek na froncie* Michała Waszyńskiego z 1936 r.). (NAC)

Artysta teatralny i filmowy, mistrz drugiego planu i aktor charakterystyczny. Występował na scenach dramatycznych i rewiowych Warszawy, Krakowa, Łodzi i Lwowa. Inauguracja filmowej kariery artysty miała miejsce w 1934 r., kiedy światło dzienne ujrzało aż pięć produkcji z jego udziałem (w tym komedia muzyczna *Pieśniarz Warszawy*). Po wybuchu wojny działalność artystyczną kontynuował w getcie warszawskim, gdzie występował na scenie Nowego Teatru Kameralnego. W czasie akcji deportacyjnej do Treblinki latem 1942 r. artystę ukryła po aryjskiej stronie żona, aktorka Janina Morska. Według jednej z hipotez aktor przebywał w szpitalu psychiatrycznym „Zofiówka” w Otwocku, zlikwidowanym wraz z pacjentami w sierpniu lub wrześniu 1942 r. Jedną z kilku innych teorii mówi, że ukrywał się w Pruszkowie, gdzie w wigilię Bożego Narodzenia 1943 r. został zadenuncjowany i rozstrzelany.

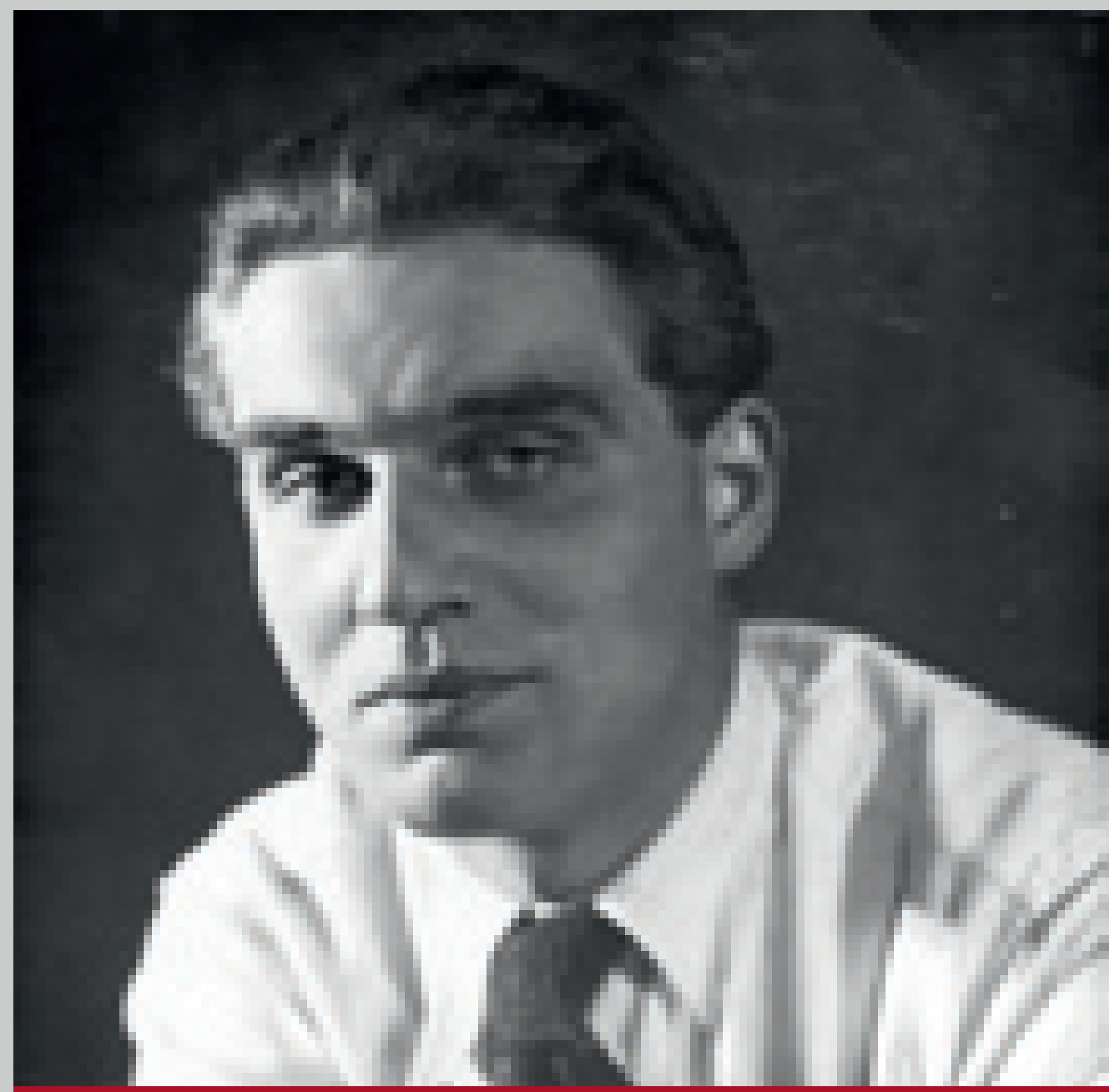
Był arcyludźko wzruszający i prosty w rolach mądrego nieszczęśliwego człowieka, wyrzuconego nie wiadomo za co poza nawias wszystkiego, co ukochał, brutalnie zdeptanego przez życie i złych ludzi.

Kazimierz Krukowski
o Michale Zniczu

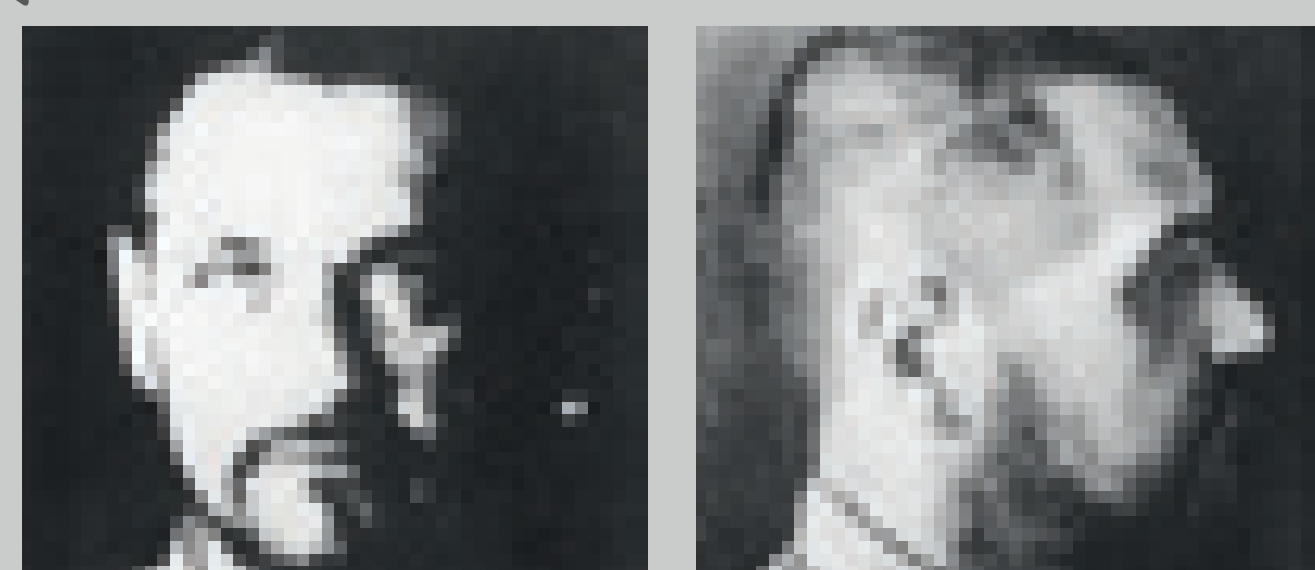
LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH POD OKUPACJĄ SOWIECKĄ

Juliusz Balicki (1911–1941)

Juliusz Balicki pierwsze szlify aktorskie zdobywał w uczniowskich teatrach amatorskich. Jako student Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie przygotowywał projekty scenografii do sztuk teatralnych. (NAC)

Aktor, reżyser i scenograf teatralny. Warsztatu scenicznego uczył się od Juliusza Osterwy. Debiutował w 1932 r. na deskach Teatru im. J. Słowackiego w Krakowie. Do 1939 r. występował i reżyserował na scenach teatralnych Katowic, Bydgoszczy, Częstochowy, Poznania, Kalisza i Wilna. Brał udział w obronie Warszawy, a po jej kapitulacji przedostał się na tereny zajęte przez Sowieców. W 1940 r. otrzymał angaż do Państwowego Polskiego Teatru Dramatycznego we Lwowie, wkrótce jednak został aresztowany przez NKWD i wywieziony w głąb ZSRS, gdzie prawdopodobnie rok później zginął.

(IPN)

Gdyby się nie przedstawił, nie poznałbym go. Był przygarbiony. [...] Postarzał się o jakieś piętnaście lat. [...] Aby oszukać żółtek, wypijał duże ilości gorącej wody z solą. Był coraz słabszy, miał problemy z nerkami, puchły mu nogi i twarz, narastała depresja.

Alfred Mirek w *Zapiskach więźnia* o swoim pobycie w celi z Eugeniuszem Bodo na moskiewskich Butyrkach

Eugeniusz Bodo (1899–1943)

Eugeniusz Bodo zdobył wielką popularność w komediach *Pieśniarz Warszawy* (1934), *Piętro wyżej* (1937) i *Paweł i Gawęł* (1938). Nie stronił również od ról dramatycznych (*Czarna perła* z 1934 r., *Skłamałam* z 1937 r.). (NAC)

Aktor teatralny, kabaretowy i filmowy, reżyser, scenarzysta i producent filmowy. Wielki gwiazdor i jeden z symboli kina II RP. Wystąpił w ponad 30 pełnometrażowych fabułach. Sławę przyniosło mu kino dźwiękowe, gdzie mógł zaprezentować swoje zdolności wokalne. Śpiewane przez niego piosenki stały się ponadczasowymi hitami (*Ach śpij, kochanie*, *Ach te baby*, *Już taki jestem zimny drań*, *Sex appeal*, *Umówiłem się z nią na dziewiątą*). Pod koniec lat 30. stanął za kamerą, reżyserując *Królową przedmieścia* i *Za winy niepopelnione* (oba filmy z 1938 r.). Po kapitulacji stolicy we wrześniu 1939 r. uciekł do Lwowa w obawie przed represjami za udział w antyhitlerowskich rewiach. Od 1940 r. występował w orkiestrze Tea-Jazz Henryka Warsa. W przededniu wkroczenia Wehrmachtu do Lwowa został aresztowany przez NKWD. Oskarżenie aktora o agenturalną działalność na rzecz III Rzeszy uzasadniano m.in. jego polsko-szwajcarskim obywatelstwem oraz udziałem w przygotowaniu filmu *Uwaga, szpieg!* Jako „element społecznie niebezpieczny” został skazany na 5 lat łagru. 7 października 1943 r. artysta zmarł w Kotłasie w obwodzie archangielskim. Ciało wrzucono do zbiorowej mogiły.

Tadeusz Dołęga-Mostowicz (1898–1939)

Tadeusz Dołęga-Mostowicz był autorem scenariuszy do filmów *Biały Murzyn*, *Doktor Murek*, *Testament profesora Wilczura* i *Złota maska*. Premier dwóch ostatnich produkcji, które miały miejsce w czasie okupacji, pisarz już nie dożył. (NAC)

Prozaik, felietonista i scenarzysta filmowy, najbardziej poczytny pisarz II RP. U schyłku I wojny światowej przystąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej, w 1920 r. walczył z bolszewikami. Jego powieści – *Kariera Nikodema Dyzmy* (1932), *Prokurator Alicja Horn* (1933), *Znachor* (1937) i *Profesor Wilczur* (1939), biły rekordy popularności. Twórczość pisarza cieszyła się uznaniem filmowców, którzy w latach 1933–1939 zrealizowali na podstawie jego powieści 7 obrazów, m.in. *Ostatnią brygadę* (1938) oraz *Trzy serca* i *Doktora Murka* (oba z 1939 r.). O popularności pisarza w środowisku filmowym świadczył fakt, że miał pisać scenariusze dla Warner Bros. Plany te przekreśliła wojna. Zginął w Kutach 18 lub 20 września 1939 r., podczas potyczki z Sowiecami. Inna wersja głosi, że śmierć osiągnął go w ciężarówce ostrzelanej z sowieckiego czołgu. Jeszcze inna – że został zastrzelony w chwili rozbrajania.

LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH POD OKUPACJĄ SOWIECKĄ

Juliusz Gardan

(1901–1944)

Juliusz Gardan swoje pierwsze filmy, kryminał *Czerwony błazen* (1926) i dramat *Zew morza* (1927), realizował jako asystent Henryka Szaro. W 1928 r. zadebiutował jako samodzielny twórca filmem *Kropka nad i*. (FN)

Reżyser i scenarzysta filmowy, jedna z czołowych postaci kinematografii II RP. Nakręcił 12 obrazów, do części z nich pisząc scenariusze. Specjalizował się w repertuarze dramatycznym (*Trędowata* z 1936 r., *Doktor Murek* z 1939 r.), choć świetnie wypadł też w komediach (*Czy Lucyna to dziewczyna?* z 1934 r., *Pani minister tańczy* z 1937 r.). Wybuch wojny przerwał przygotowania reżysera do realizacji kolejnych produkcji, *Dewajtis* i *Niepotrzebnego serca*. We wrześniu 1939 r. dołączył do ekipy filmowej Dowództwa Obrony Warszawy. Z uwagi na żydowskie pochodzenie po zakończeniu kampanii przedostał się do Lwowa, a następnie Kijowa, gdzie pracował dla tamtejszej wytwórni filmowej. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej został ewakuowany do Aszchabadu. Pełnił tam funkcję przewodniczącego koła Związku Patriotów Polskich. Ciężkie warunki życia w stolicy sowieckiej Turkmenii sprawiły, że artysta zapadł na gruźlicę i zmarł 29 grudnia 1944 r., w wieku zaledwie 43 lat.

Marian Rentgen-Günter

(1888–1940)

Marian Rentgen-Günter zadebiutował na srebrnym ekranie w filmie *Kochanka Szamoty* (1927). Wystąpił łącznie w 7 produkcjach, m.in. w popularnych komediach *Jego ekscelencja subiekt* (1933), *Ada! To nie wypadła!* (1936) i *Pani minister tańczy* (1937). (NAC)

Pieśniarz, aktor teatrów rewiowych, artysta filmowy. W 1912 r. zaciągnął się do lwowskich Drużyn Strzeleckich. W czasie I wojny światowej walczył pod komendą Józefa Piłsudskiego. Za udział w wojnie z bolszewikami otrzymał Krzyż Walecznych. Po odzyskaniu niepodległości przeprowadził się do Warszawy, gdzie śpiewał na scenach rewiowych. Wykonywane przy akompaniamencie gitary przedmiejskie ballady podwórkowe cieszyły się wielką popularnością, a samego artystę okrzyknięto „bardem Warszawy”. Latem 1939 r. otrzymał angaż od Fryderyka Jarosy'ego do teatru Figaro, jednak zapowiadany na 2 września inauguracyjny spektakl nie odbył się. Zmobilizowany do wojska jako porucznik rezerwy z przydziałem do jednego z warszawskich szpitali (aktor z zawodu był farmaceutą). W czasie kampanii 1939 r. dostał się do sowieckiej niewoli i trafił do obozu w Starobielsku. W kwietniu 1940 r. został zamordowany przez NKWD w Charkowie. Spoczywa prawdopodobnie na cmentarzu ofiar Zbrodni Katyńskiej w Piatichatkach.

Henryk Wars

(1902–1977)

Henryk Wars był twórcą największej ilości przebojowych piosenek w II RP. Na zdjęciu z 1932 r. Wars (pierwszy od prawej) w towarzystwie prezydenta Ignacego Mościckiego i aktorki Barbary Orwid. (NAC)

Pianista, twórca muzyki filmowej i rozrywkowej, pionier polskiego jazzu i swingu. W 1920 r. brał udział jako ochotnik w wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie międzywojennym dał się poznać jako autor chwytliwych piosenek filmowych np. *Ach śpij, kochanie*, *Już nie mogę dłużej kryć*, *Miłość ci wszystko wybaczy*, *Sex appeal*, *Tyle miłości*, *Tylko we Lwowie*, *Umówiłem się z nią na dziewiątą*, *Zimny drań*. We wrześniu 1939 r. dostał się do niemieckiej niewoli. Po ucieczce z obozu jenieckiego znalazł się z początkiem 1940 r. we Lwowie, gdzie założył big-band Tea-Jazz. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej zespół Warsa włączono do tworzącej się Armii Polskiej w ZSRS. Jako kierownik muzyczny teatru polowego Polish Parade przemierzył cały szlak bojowy armii gen. Andersa. Zespół Warsa pojawił się w filmie dokumentalnym *Dzieci* (1943). Po demobilizacji napisał muzykę do filmu *Wielka droga* z 1946 r. Rok później wyemigrował do USA, gdzie stał się cenionym autorem muzyki dla hollywoodzkich wytwórni filmowych.

W 1944 r. **Henryk Wars** zarejestrował dla wytwórni w Mediolanie pierwsze wykonanie *Czerwonych maków na Monte Cassino*. Towarzyszył mu znany przedwojenny piosenkarz i aktor **Adam Aston**.

LOSY POLSKICH ARTYSTÓW TEATRALNYCH I FILMOWYCH NA UCHODŹSTWIE

Witold Conti (1908–1944)

Witold Conti wystąpił w dziewięciu filmach. Najczęściej był obsadzany w filmach kostiumowych, historycznych i musicalach, wcielając się w role legionistów, huzarów i ułanów (*Rok 1914 z 1932 r.*, *Straszny dwór z 1936 r.*, *Ułan księcia Józefa z 1937 r.*). Na zdjęciu (po prawej) z Franciszkiem Brodniewiczem w filmie *Śluby ułańskie* (1934). (NAC)

Aktor kabaretowy i filmowy, śpiewak, tancerz, jeden z największych amantów kina międzywojennego. W latach dwudziestych przebywał w Paryżu, gdzie studiował wokalistykę i grę na skrzypcach. W stolicy Francji zaprzyjaźnił się z Polą Negri. Po powrocie do kraju występował w warszawskich rewiach, kabaretach i operetce. Był również cenionym piosenkarzem. Na srebrnym ekranie zadebiutował w 1930 r., odtwarzając tytułową rolę w filmie *Janko Muzykant*. Po kampanii 1939 r. znalazł się w Wilnie, gdzie zatrudnił się w jednym z teatrów. Zanim Sowieci ponownie wkroczyli na Litwę w czerwcu 1940 r., udało mu się przedostać do Francji. Występował w przedstawieniach dla miejscowych Polaków. 25 maja 1944 r. zginął w czasie brytyjskiego nalotu na stacjonujące w Nicei wojska niemieckie.

Stanisław Sielański (1899–1955)

Stanisław Sielański zdobył sympatię publiczności, kreując fajtłapowatych służących, kelnerów, woźnych, fryzjerów, szoferów (*Manewry miłosne z 1935 r.*, *Papa się żeni z 1936 r.*, *Pani minister tańczy z 1937 r.*). Na zdjęciu (pierwszy po prawej) z Tolą Mankiewiczówną, Władysławem Walterem i Adolfem Dymszą w filmie *Parada rezerwistów* (1934). (NAC)

Aktor kabaretowy, teatralny i filmowy, określany mistrzem drugiego planu i „najświetniejszym wesołkiem filmu”. Występował w komediach i musicalach na warszawskich scenach teatralnych i rewiowych. Jako aktor charakterystyczny był chętnie obsadzany w filmie. Począwszy od debiutu w 1929 r., wystąpił aż w 50 produkcjach. Mimo że grał u boku największych gwiazd kina, zawsze pozostawał w ich cieniu. Po wybuchu wojny znalazł się w Rumunii, gdzie występował z zespołem warszawskich aktorów. Działalność zawodową kontynuował od 1940 r. we Francji. Rok później wyemigrował do Nowego Jorku. Działal w Polskim Zespole Artystów, z którym występował na scenach amerykańskich. Do Polski zniewolonej przez komunistów nie chciał wracać. Utrzymywał ożywione kontakty ze środowiskiem emigracyjnym. 28 kwietnia 1955 r. zmarł w Nowym Jorku na zawał serca.

Pogrzeb Sielańskiego – jeszcze jedno uderzenie w łeb, jakby ktoś z góry chciał nam powiedzieć: „Patrz, durniu! Oto wasze życie i wasza emigrancka śmierć!”.

Wpis z 1 maja 1955 r.
w *Dzienniku* Jana Lechonia

Aleksander Żabczyński (1900–1958)

Aleksander Żabczyński wystąpił w 26 filmach, najczęściej wcielając się w role ziemian, oficerów, przemysłowców (*Panienska z poste restante*, *Manewry miłosne* – oba filmy z 1935 r., *Ada! To nie wypadła z 1936 r.*). (NAC)

Artysta teatralny, rewiowy i filmowy, określany pierwszym amantem II RP. Z Eugeniuszem Bodo i Adolfem Dymszą tworzył ścisłą czołówkę aktorów swojego pokolenia. Do końca lat 30. związany z najlepszymi scenami dramatycznymi, rewiowymi i operetkowymi. Prawdziwą popularność przyniosły mu jednak role filmowe. Artysta był również cenionym piosenkarzem, który wylansował wiele filmowych szlagierów, np. *Powróćmy jak za dawnych lat*, *Już nie mogę dłużej kryć*, *Już nie zapomnisz mnie*. Walczył w kampanii polskiej. W 1942 r. trafił do Armii Polskiej na Bliskim Wschodzie. W stopniu kapitana walczył pod Monte Cassino, za co został odznaczony Krzyżem Walecznych. W przerwach od służby liniowej grał w teatrze polowym II Korpusu. W 1947 r. wrócił do Warszawy, gdzie występował na scenach dramatycznych. Przed mikrofonem radiowym wykonywał przedwojenne przeboje. W zdominowanym przez estetykę socrealistyczną filmie już nie wystąpił. Aktor zmarł nagle na zawał serca 31 maja 1958 r. Został pochowany na Powązkach Wojskowych.

Po 1945 r. **Aleksander Żabczyński** był najbardziej inwigilowanym przez bezpiekę aktorem. Pozostając wierny etosowi niepodległościowemu, był dla komunistów reliktem minionej epoki i niebezpiecznym „reakcjonistą”.

CO NAM ZOSTAŁO Z TYCH LAT...

Straty osobowe

Artur Gold był autorem wielu przedwojennych szlagierów, m.in. *Ta mała jest wstawiona!* i *Jesiennie róże*. Jego kompozycje śpiewali m.in. Eugeniusz Bodo, Loda Halama i Zula Pogorzelska. W 1943 r. muzyk został zamordowany w Treblince. (BN)

Przedwojenny aktor teatralny **Stefan Martyka** został zastrzelony w 1951 r. przez żołnierzy antykomunistycznego podziemia. W okresie apogeum terroru stalinowskiego aktor prowadził w radiu audycję *Fala 49*, w której m.in. uzasadniał konieczność represji wobec akowców i działaczy niepodległościowych. (NAC)

Loda Halama (na zdjęciu z Aleksandrem Żabczyńskim w filmie *Manewry miłosne*) pozostała po wojnie za granicą. Emigracja z wyboru lub konieczności stała się udziałem wielu wybitnych twórców kina i teatru, m.in. Marii Bogdy, Adama Brodzisza, Jadwigi Smosarskiej, Leny Żelichowskiej, Józefa Greena, Józefa Lejtesa, Michała Waszyńskiego, Seweryna Steinwurzela, Fryderyka Jarosy'ego. (NAC)

Mogiła Mieczysława Krawicza na podwórzu kamienicy, w której mieszkał. Jeden z najwybitniejszych filmowców II RP zginął w Powstaniu Warszawskim. (MPW)

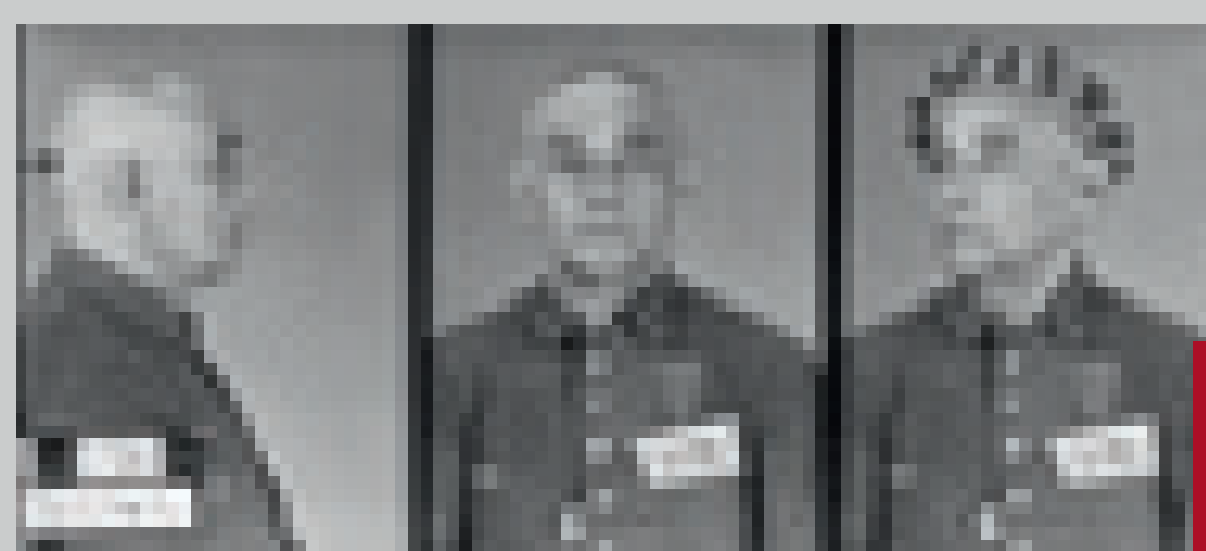
Spośród ok. **2500 filmowców i artystów** scen polskich zginęło, zaginęło lub zmarło w niewyjaśnionych okolicznościach niemal **400** (16 proc. tej grupy zawodowej). Ponad **85 proc.** zamordowanych to **ofiary terroru niemieckiego** (1/3 zabitych była pochodzenia żydowskiego).

Artyści ginęli również z rąk **Sowietów** (np. zabity w Katyniu aktor Leon Recheński) oraz **polskiego podziemia** wykonującego wyroki na kolaborantach (m.in. krytyk teatralny Eugeniusz Świerczewski). Aktorka Maria Malanowicz-Niedzielska zginęła przypadkowo w czasie akcji bojowej AK. Aktor teatralny Waław Zabielski został zamordowany przez **nacjonalistów ukraińskich**.

Artyści filmowi i teatralni tracili życie w czasie kampanii polskiej, wojny niemiecko-sowieckiej, Powstania Warszawskiego. Inni stawali się ofiarami obozów koncentracyjnych, ośrodków natychmiastowej zagłady i łagrów.

WŚRÓD OFIAR II WOJNY ŚWIATOWEJ ZNALEŻLI SIĘ M.IN.:

Wrzesień 1939 r.	Powstanie Warszawskie	Egzekucje, getta, obozy, łagry
aktor Antoni Piekarski	aktorka Ina Benita	aktor Eugeniusz Bodo
pisarz i scenarzysta Tadeusz Dołęga-Mostowicz	aktor Stanisław Daniłowicz	aktor Abraham Kurc
śpiewak operowy i reżyser Marian Palewicz-Golejewski	aktor Mariusz Maszyński	aktorka Nina Veidt
kompozytor Michał Jaworski	aktor Zbigniew Rakowiecki	aktor Witold Zacharewicz
kompozytorka muzyki filmowej Wanda Vorbond	operator filmowy Gustaw Kryński	reżyser Aleksander Marten
krytyk filmowy Leon Brun	producent filmowy Stanisław Szebego	autor tekstów piosenek Andrzej Włast

Stefan Jaracz zmarł kilka miesięcy po zakończeniu wojny w wyniku ciężkich przeżyć obozowych. (MAB)

Leon Trystan, reżyser przedwojennych filmów polskich i żydowskich, m.in. komedii *Piętro wyżej* (1937) oraz dramatu *A briewele der Mamen* (1938), zginął w 1941 r. podczas ewakuacji Odessy na storpedowanym przez Niemców statku.

CO NAM ZOSTAŁO Z TYCH LAT...

Katastrofa

Zniszczone kino Rialto w Warszawie (1939). W opracowanym w 1946 r. zestawieniu szkód wojennych Polski wyliczono, że całkowitemu zniszczeniu uległo 35 teatrów, a łączna suma strat w tej dziedzinie (gmachy teatralne, wyposażenie, biblioteki) wyniosła 92 mln przedwojennych złotych. W przybliżeniu drugie tyle wyniosły straty substancji filmowej. (IPN)

W czasie wojny **polska kinematografia przestała istnieć**. Teatr został **zredukowany do prymitywnej rozrywki** (okupacja niemiecka) lub stał się **narzędziem indoktrynacji** (okupacja sowiecka).

Dla środowiska okupacja okazała się **wyrwą pokoleniową**. Konspiracyjny Państwowy Instytut Sztuki Teatralnej zdołał wykształcić zaledwie 43 młodych adeptów aktorstwa, wśród nich Zofię Mrozowską, Barbarę Rachwalską, Wieńczysława Glińskiego i Andrzeja Łapickiego.

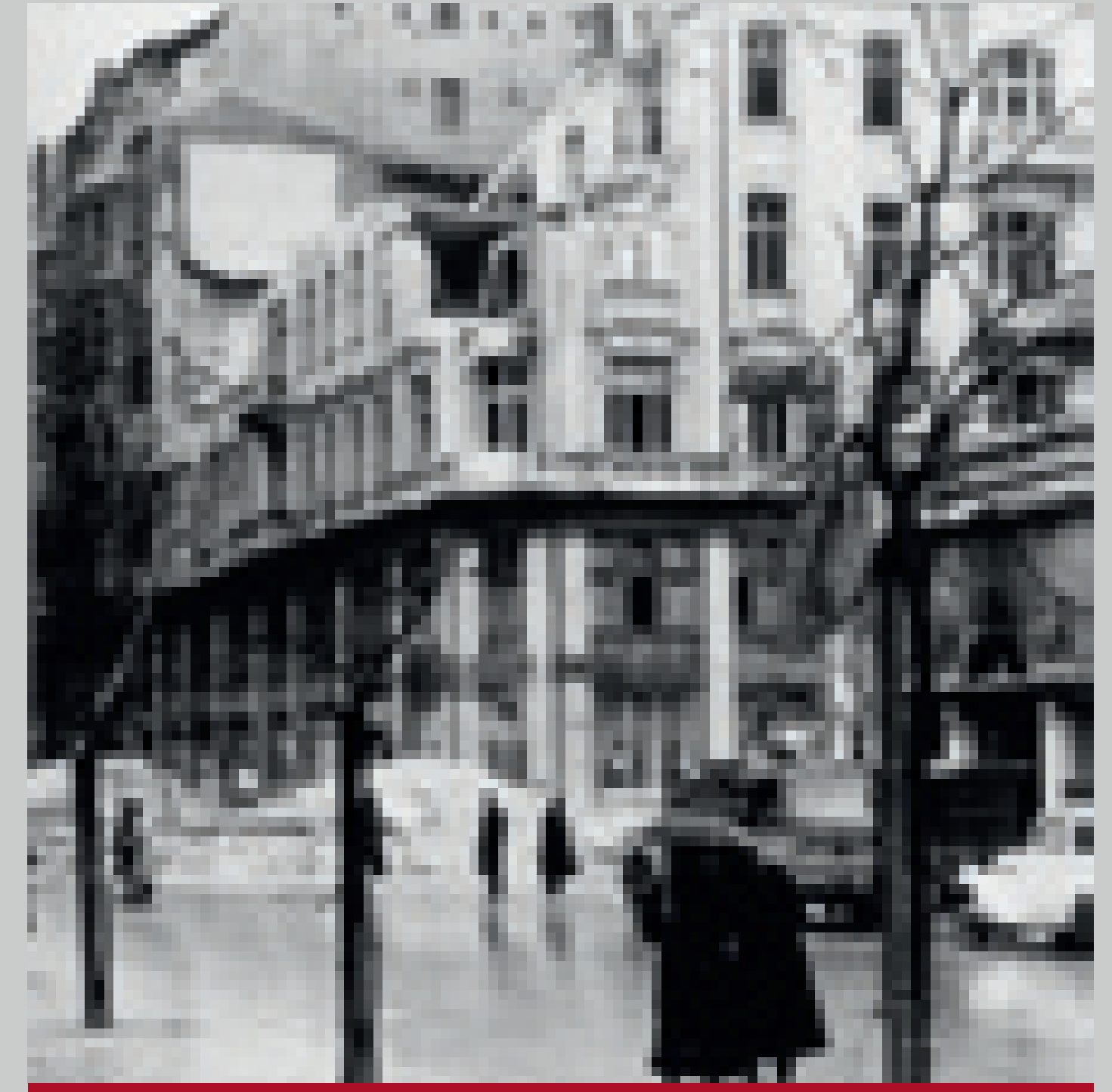
Część artystów filmowych, którzy przeżyli okupację w Polsce (Antoni Fertner) lub zdecydowali się na powrót z emigracji (Aleksander Żabczyński), nie wróciła po wojnie na srebrny ekran.

Skala strat i zniszczeń była tak duża, że **polski przemysł filmowy musiał zaczynać praktycznie od zera**. Nigdy też **nie odrodziło się rodzime kino żydowskie**. Ważne ośrodki życia teatralnego – Lwów i Wilno – znalazły się poza granicami państwa.

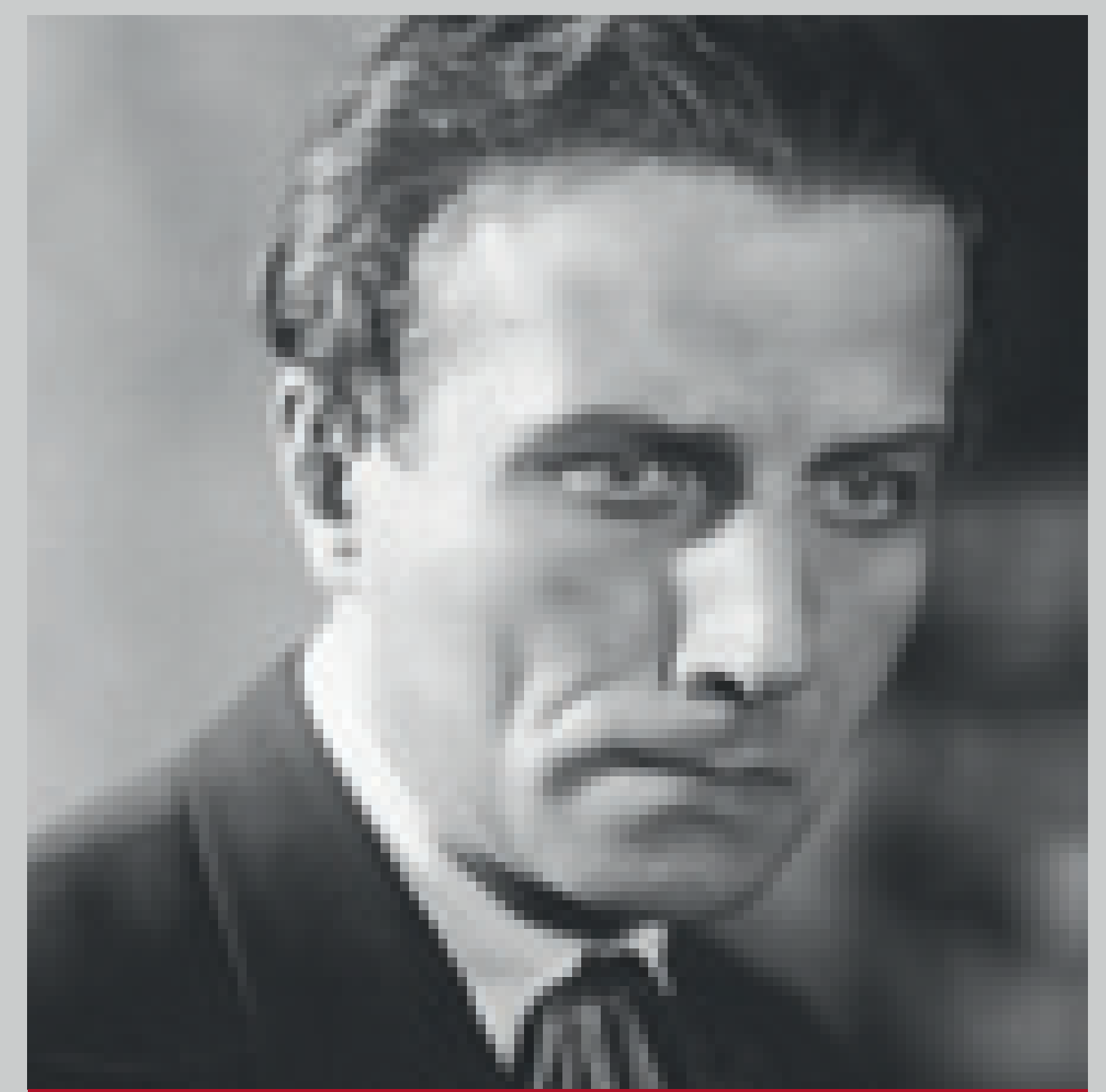
Traktowanie przez komunistów filmu jako tuby propagandowej sprawiło, że mimo prób nawiązań do estetyki „starego kina”, nie mogło być mowy o zachowaniu choćby symbolicznej ciągłości z okresem przedwojennym. Świat II RP, którego emanacją w zbiorowej wyobraźni były kino i teatr, stał się po roku 1945 bezpowrotnie utraconą Atlantydą.

W PRL stosowano podwójne standardy w kwestii oceny postępowania aktorów w czasie okupacji. Artyści grający „za pierwszego Sowietą” na scenach Lwowa, Białegostoku, Grodna i Wilna nie zostali po wojnie ukarani, w przeciwieństwie do ich kolegów występujących w teatrach GG.

Zniszczenia warszawskich teatrów we wrześniu 1939 r. równały się połowie strat całego majątku teatralnego w Polsce. Prawdziwą katastrofą okazało się jednak Powstanie Warszawskie, w czasie którego infrastruktura teatralna i kinematograficzna stolicy została unicestwiona. Na zdjęciu zniszczony w 1939 r. budynek Filharmonii Warszawskiej. (IPN)

Roman Niewiarowicz w czasie okupacji kierował akcją likwidacji Igo Syma. Był jednocześnie reżyserem w jawnym teatrze Komedja, za co po wojnie został ukarany tymczasowym zakazem wykonywania zawodu. Decyzją sądu koleżeńskiego ZASP mógł również czuć się skrzywdzony ukrywający Żydów Adolf Dymśa. (NAC)

Działający w podziemiu **Andrzej Szalawski** (w środku) pracował równocześnie jako lektor kroniki *Die Deutsche Wochenschau*. Po wojnie był więziony i poddany środowiskowemu ostracyzmowi. Kadz z przedstawienia w krakowskim Teatrze Powszechnym (1944). (NAC)

Kino i teatr pod okupacją

Polskie środowisko filmowe i teatralne
w czasie II wojny światowej